

ДИМИТЪР МАНТОВ ЗЪБАТО СЛЪНЦЕ

chitanka.info

*На дядо Михал —
на чиито колене израснах...*

Авторът

ИЗ СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКИЯ ПЕЧАТ:

„... тиранствата на вековечните ни мъчители са вече забравени. Слънцето на свободата щастливо грее над България...“

„... туй слънце, що изгря над нази, никогаж няма да загасне...“

„... оня мискинин, президент-министъра, не заслужава човек сопола да си хвърли на него, камо ли да го търпим да управлява многострадалното ни отечество...“

„... с подложни документи тъй назоваемият и небезизвестен г-н Недялкович е придобил права, каквито не му се полагат. В туй ти мръсно предприятие е участвувал също тъй небезизвестния пезевенгин, когото някои даже наричат пезевенк-башия на управляющата партия, г-н...“

„... балканските народности и народи неведнъж са сърбали попара, коя други са дробили зарад тях. Вече е време и ние барем веднаж сами да дробим попарата, коя да сърбаме за наше удоволствие!“

БАЛКАНСКА ПОГОВОРКА:

„Зъбатото слънце не грее, ами изстудява.“

ЧАСТ ПЪРВА
БАЛКАНСКАТА БЕЛГИЯ

1.

Д-р Стоянович — доктор по правото, виден столичен адвокат, който в свободното си време пописваше по вестниците, тази вечер щеше да има гости. И то не какви, а все мастити мъже от три балкански столици, без да се брои турчинът Дауд бей, съученик и приятел на домакина от френската йезуитска гимназия в Цариград.

В дните на очакване и вкъщи, и в адвокатското писалище всички наричаха гостите „Сърбина“, „Влаха“ и „Гърка“. Само Дауд бей знаеха по име и за това може би допринесе снимката, окачена на лично място в салона на богатия дом — трима млади хора с мустачки и с пискюллии фесчета, седнали на една каменна пейка край Босфора, унесено гледат някъде над главата на невидимия фотограф. Средният, с най-тънките мустачки, беше самият д-р Стоянович, тоя от лявата му страна — Муса паша, едни от хората, които от няколко години се намесваха във висшето управление на империята, а третият с полегатите очи — Дауд бей, собственик на вестник и също като домакина доктор по правото.

За това, какво бе намислил д-р Стоянович, един вестник беше съобщил с антрефиле — „сборище на ужким независими интелектуалци, от което не се знае какво може да излезе — я някоя масонска работа, я нещо завоалирано конфиденциално...“.

И все пак в антрефилето нямаше даже намек за противобългарска дейност — обвинение твърде модно напоследък, особено след последните маневри, когато военните започнаха да се месят и във вестникарските работи.

— „Завоалирано конфиденциално!“ — смееше се д-р Стоянович, като се разхождаше от единия до другия край на салона и размахваше вестника.

Жена му мълчаливо продължаваше да се суети около масата — донареждаше сребърните прибори, нейна и на семейството гордост, оглеждаше дали слугинята добре е забърсала кристалните чаши.

Шишето с коняка беше на масичката за сервиране в ъгъла, д-р Стоянович отиде там, напълни цяла чаша и я изпи наведнъж под

неодобрителния поглед на жена си...

Беше тънък, елегантен човек, с тъмни очи, в които като че винаги имаше отблясък на някаква тъжна мисъл, и в същото време с посинели торбички под очите — те издаваха нещо от миналото му на вече уморен „бонвиван“, уморен, въпреки че беше на четиридесет и две-три години.

Имаше твърде високо мнение за себе си — че е един от малцината ерудирани българи с изящни маниери и най-важното, че е великодушен, с жест прощаваше на „компатриотите“ си ония подлости и интриги, които те вършеха от завист и озлобление. Никой не можеше да му отнеме положението на богат и независим човек.

Жена му го гледаше с укор и той не ѝ остана дължен — намръщи се и ѝ обърна гръб.

В мислите си наричаше Елеонора „същество“. Майка тя не можеше да стане, любовница вече не е. И тази възраст — към четиридесетте, с налудничавия огън... който понякога се появява в очите ѝ, някога красивите ѝ кадифени очи.

Напоследък д-р Стоянович чувстваше нужда да замъгли съзнанието си с някоя и друга чаша, да не мисли за нищо, да се остави във властта на внезапните пориви, които той, известен като уравновесен човек, бе потискал. А само преди година би се надсмял над себе си, защото винаги бе имал чувство за мярка.

Звънецът продължително иззвъня.

Идваше първият гост.

Михал Стоянов Михов от село Чатма, околия Свищовска, окръг Великотърновски, писар в общината и правоспособен прошенопописец, идваше в София за втори път в живота си. Беше в полуселско, полуградско облекло — костюм от чер шаяк, само че самото повече приличаше на куртка от някаква странна униформа — с широка полегнала яка, отворена наполовина нарочно, за да се показва бродираното огърлие на чиста бяла риза. На краката му лъщяха английски челици, калпакът му беше астраганен; подпираше се на черно бастунче със сребърна дръжка. Куц с левия крак и сакат с дясната ръка, той с усилие мъкнеше кошницата, завита отгоре с шарена кърпа. Ако някой вдигнеше кърпата, щеше да види освен една

сварена кокошка, посипана с шарена сол, и три шишета от канцеларско мастило — в едното жълтееше стара ракия, другите две бяха пълни с червено вино.

На гарата дълго се пазари с един файтонджия, който насъбра още трима такива упорити в пазаренето пътници и започна един по един да ги разкарва из столицата.

Бай Михал — викаха му „бай“ отдавна, въпреки че скоро бе навършил четиридесет години — гледаше новите къщи, дюкяните с широко отворените кепенци, поглеждаше и минувачите, най-вече жените с големи капели, по които имаше цели градини от изкуствени цветя. Не че не беше виждал такава мода, в Букурещ отдавна доамните и домнишоарите ходеха така. И в Търново и Русчук имаше такива важни госпожи. Важни, знае ги той колко са важни.

Във файтона останаха само двама — бай Михал и един господин с колосан нагръдник и с кайзеровски мустаци, който дума не продумваше и само с недоумение поглеждаше скъпите английски чепици на „селяндурина“, а също така и тънкото черно бастунче със сребърната като орлов клюн дръжка. Той и не подозираше, че тия вещи са спечелени най-честно на карти в Букурещ от домну Мунтяну, един от най-богатите румънски търговци житари. Истината бе, че влахът си бе заложил и костюма от английски плат, но на бай Михал му дожаля и го пусна да си върви по чорапи и без бастун, с обещание, че пак ще се срещнат да си доиграят. Истина бе и това, че домну Мунтяну се държа героично на изпращане — беше се разорил напълно. Небрежно махна с ръка:

— Какво струва на голямата каса!

В мешинената си кесия сега бай Михал бе наблъскал доста пари и му се искаше и тук да се повесели както само във Влашко правеше това — в Русчук и в Търново не смееше, ей къде е село Чатма, ще се разчуе. А София е далеч, тук никой не го знае. Е, знаят го някои и други големци, които идваха по избори или на лов, той ги гощаваше богато, а те не преставаха да го канят на гости. При един от тях бе тръгнал сега, д-р Стоянович, независимия депутат.

Изведнъж нещо прошумя в него, завъртя се...

... и той отново се строполи сред ливадата в „Лахналъка“ — петнадесетгодишен, по бяла риза, запотен и задъхан.

(Бяха го пратили да събира окосеното сено.)

Вихрушката, която се бе задала от единия край на ливадата, мина през него.

Вцепенен, той лежеше като бездиханен и безначален, вечен студ го превръщаше в камък — без памет, без мисъл, без желания. Само едно тънко цвилене на кон загатваше, че някъде все още има живот, игрив и далечен, че има топъл дъх в зеленото поле, докато неговият собствен дъх ставаше все по-тежък и студен.

Половин столетие по-късно синът му щеше да пише в едни „кратки бележки“, предназначени за неговия собствен син:

„... дядо ти бил запотен, когато минала през него вихрушката. Паднал по гръб, втресло го и като се съвзел, едва се качил на коня и се прибрал вкъщи. Легнал болен и три години боледувал. Тогава имало малко лекари, но и те не му помогнали. Лекували го по бабешки — кой какво чул и запомнил. От дясната му ръка паднала една кост и от левия му крак — един кокал. Започнал да мирише и майка му взела да пуши тютюн и да пие вино и ракия, за да не усеща миризмата. Тя садяла тютюн в двора и с набраните листа връзвала раните му и ги промивала с тютюнева вода. Дядо ти станал само кожа и кости. Майка му много го обичала, все на ръце го носела и разносяла, особено лятно време под сенките в двора. Той се обръщал към майка си с думите: «Не ти ли, майчице, дотегнах, защо не ме оставиш да умра». А тя му отвърщала: «Как ще те, майка, оставя, ти си ми първата рожбица, живота си ще дам само да ми оздравееш, аз може да умра, но ти трябва да живееш». Когато го пренасяла по двора и вкъщи, той й викал: «Не ти ли, майчице, тежа, остави, не ме разносяй», а тя му отвърщала: «Когато на вола рогата натежат и ти на мене ще дотежиш».

Когато баща ми разправяше тия неща, заплакваше. А и аз сега си поплаках...

Когато оздравял на осемнайсет години, дядо ти бил вече негоден за земеделска работа — левият му крак останал по-къс от десния с пет сантиметра, а дясната му ръка се сраснала в лакътя и не можела много да се прегъва.

Тогавя го пратили на училище в Свищов, гдето завършил прогимназия. По онова време най-голямото образование било пети клас — след прогимназията още две години. Като завършил учението, той веднага се спазарил учител в село Саръ-яр (сега Хаджи Димитрово), но не му харесала тая професия и станал писар — подред в няколко села. По него време кметът е държал касата, а писарят е водил сметките. След известно време той се прибрал в село и се оженил за мома от друго село, която била по-млада от него 10–12 години.

Забравих да ти кажа — след като писарувал, дядо ти се явил на изпит и станал просбописец, а по селата това било нещо като селски адвокат...“

Продължаваше да дълбае в него тази вихрушка — и той, както седеше във фйтона, се смали. Всичко наоколо — богатите къщи, важните господа с черни и сиви бомбета по улиците, дори върховете на дърветата, които невидимият вятър леко поклащаше, му бяха чужди и враждебни.

„В Букурещ никогаж не съм се усещал тъй“ — каза си той и кой знае защо си спомни една румънска песен:

*Дъмбовица, вода сладка
който пие, тук остава...*

Но се сети и за друго — че в Букурещ комай рядко пиеше вода, най-малко пък от Дъмбовица. Имаше какво да се пие там, имаше...

Той не разбра кога бе слязъл важният господин с колосания нагръдник, който седеше до него. Чу само фйтонджията да казва:

— Ей там живее господин Стоянович!

Камшикът сочеше една двуетажна къща, боядисана в жълто, с два красиви балкона и тенекиен ветропоказател на най-високия комин.

Половин час по-късно, когато излезе от богатия дом, като се подпираше на тънкото черно бастунче, той се ядосваше не за друго, ами за това, че не си взе поне празната кошница — сам я бе плел от лескови пръчки, така както баща му го беше учил. А трите шишета от канцеларско мастило можеха друг път да послужат. Кокошката, виното и ракията — да са му халал на тоя доктор Стоянович...

Беше смутен и объркан. Д-р Стоянович го бе посрещнал с някак странно разтворени ръце, но не го прегърна, даже не се и ръкува с него. Само възкликна:

— О-о-о? Бай Михале! Как тъй... Тъкмо при мен са едни официални господа...

Бай Михал разбра, че не идва в удобен час, и понечи да се върне — можел да дойде и утре, и вдругиден — обясни той с половин уста.

Не, не — не се съгласяваше д-р Стоянович. Поне за малко ще влезе. Вътре били един румънец, един турчин, един сърбин, един грък, „елитни личности, независими и неподкупни“, и всички говорели по французки.

И го въведе насила. Гостите седяха на плетени виенски столове около бяла елипсовидна маса, пиеха кафе и любопитно огледаха новодошлия. И тогава д-р Стоянович каза ония думи на французки, които бай Михал запомни за цял живот.

Най-напред избърбори нещо по французки, като гледаше гостите, после го посочи и каза: „Се тюн субèкт балканйк“. Двамата от гостите се обадиха един през друг, като във възклицанията им имаше „о-о“ и „а-а“, а подир това д-р Стоянович пак каза: „Типйк“ — или нещо такова.

Сама госпожата донесе кафе на бай Михал, той го изпи набързо, като си опари езика, постоя на тръни на края на виенския стол и като разбра, че мястото му не е тук, измънка нещо и си тръгна. Д-р Стоянович с широки движения на ръцете (май че беше пийнал) го изпрати до вратата и сега бай Михал се чудеше: обиди ли го важният софийски адвокат или го похвали пред чужденците?

Той си повтаряше французките думи да не ги забрави и вече кроеше в ума си как да разбере какво означава всичко това.

Нощува в хотел „Батенберг“ — скъпо, ама поне няма дървеници. На заранта пи кафе в едно малко кафене срещу банята и отиде на адвокатската чаршия.

Лесно се оправи — първият, когото попита, го упъти в едно адвокатско писалище, където зад маса с тънки крака седеше важен очилат мъж. На масата имаше табелка ПРОСБОПИСЕЦ НА РАЗНИ ЕЗИЦИ.

Бай Михал не посмя да каже, че и той е като него просбописец, някак смутено обясни, че иска да разбере какво означават няколко думи „по французкий“.

Бавно, като внимаваше да не сгреша, той произнесе неясните за него чужди слова.

Важният очилат просбописец се намръщи, изкриви лице като от зъбобол и даже се улови за набръчканата дясна буза.

— Хм-м-м... — само изсумтя той.

— Кажу ми, господине, докачен ли съм на чест? — като го гледаше напрегнато, попита бай Михал.

— Хм-м-м... Нарекли са те балкански субект... Тъй ни викат по Европата.

— Ама докачен ли съм...

— То е и тъй, и иначе... Не знам — откровено си призна просбописецът и нищо не остана от първоначалния му важен, надут вид.

Бай Михал остави на писалищната маса половин лев — толкова се плащаше за адвокатски съвет и за написване на проща до голямо началство — още повече объркан от вечерта, напусна писалището.

Това е то София, туй са те, софийските големци, извъртат се като гювендии, едни такива приказки ти наговорват, че не можеш да ги разбереш подиграват ли се с тебе, или те захвалят...

И пак задълба в него онази студена вихрушка, но сега той се надвеси над едно изворче, оградено със зеленясали камъни, и видя

образа си, отразен във водата — лице на млад смъртник, с изпъкнали от изтощението на болестта скули, с догарящ огън в очите; беше сам със себе си, с някаква отекваща в гърдите му особена тишина, а наоколо шумеше пъстрият и весел селски събор...

След като го водиха по разни баячки, най-сетне баща му и майка му го натовариха на една биволска кола и го закараха в беленското село Кацелово, при Аязмото на света Марина. Промиха раните му с вода от светото изворче, дадоха му да пие и накрай му пъгнаха в здравата ръка един грош — да го залепи на иконата на светицата покровителка на страдащите.

Винаги когато си припомняше оня ден, той целият се изпълваше с тежко, задавящо го чувство за вина. Тогава мразеше целия свят. Едно остро постоянно озлобление го разкъсваше отвътре по-силно от болестта, месата му капеха и заедно с вонята на собственото си тяло усещаше как бавно се набира в него една странна сила, как го задушават неудържимо желание да разкъса със зъби всички здрави, които, несъзнаващи великото си щастие, глупаво се хият пред него, задяват се с още по-глупави думи и с това като че ли нарочно показват колко далеч от тях е той — недъгавият, сакатият.

Нямаше никаква света Марина, изцелителка на страдащите, нямаше никакъв бог — вседържител на света, имаше само страдание и безнадеждност. Когато му подпъгнаха гроша в ръката, той само стисна зъби, залепи го на иконата, по която видя различни монети — петачета, рупчета, гологани, грошове, та и няколко сребърни пари. С края на околото си забеляза, че долу под иконата, към изворчето, са изпопадали двойно, а може би и тройно повече и сред тях проблясваше една жълтица. Пендара ли беше, или махмудия? Някой богат и отчаян като него искаше да откупи страданието си от дъсчената светица — тази смешна света Марина, толкова лошо нарисувана, като някоя сергиджийка, седи тук на своята света сергия и лъже хората. Лъже и краде парите им. И неговия грош открадна!

И с уверената си здрава ръка на отмъстител, още по-злобно стиснал устни, той присегна и прибра жълтицата.

Само след няколко месеца, когато като по някое чудо раните му зараснаха и го изпратиха на учение в Свищов, той с тази жълтица започна търговия — отначало стана съдружник на един джамбазин, после се наортачи в работата на двама дряновски майстори, които

строяха къщи в новия квартал на града, и така заедно с учението започна да събира пари. По селата като писаруваше, се занимаваше с препродажба на ниви.

И всичко започна от *онази* жълтица.

С годините имотът му се увеличаваше — но се увеличаваше и чувството му за вина пред света Марина. В бога пак вярваше — както преди болестта — като в нещо неясно, ала внушаващо и страх, и упование. В различните църкви рисуваха бог Саваот различно, горе, под купола, и може би затова той в себе си не носеше нито един образ на неведомата сила, наречена бог вседържител. Но света Марина беше една-единствена, спокойна пълногърда жена със състрадателен, малко нажален поглед, който вижда и помни всичко, помни и как едно куцо и сакато момче открадна жълтицата...

Когато се ожени, той заведе жена си при Аязмото, обви иконата със скъпа копринена кърпа и залепи върху изографисаната ръка на светицата една махмудия.

Но не стана, както бе смятал. Не можа да се откупи. Пълногърдата, нажалена от хорските подлости светица продължаваше да го преследва с всепроникващия си поглед...

Шумеше сега около него младата столица, шумеше като един голям селски събор — само гдето вместо сергии са се наредили в дълга чаршия дюкян и дюкянчета.

Ето как се озова тук — пратиха го от селото да се уговори с прочутия адвокат пак да им бъде защитник по делото за мерата и гората с град Бяла, но без заплащане, а с обещание, като спечелят процеса, да му дадат десет декара от гората.

Това дело се въртеше по разни комисии и съдилища вече десетина години. Беленчани, като по-богати, вземаха все прочути адвокати от Русе и София. Чатменчани можеха да „наемат“ само свищовски и търновски адвокатчета, само веднъж по време на едни избори д-р Стоянович се съгласи да пледира по делото им и тогава те спечелиха. Но после пак се явиха устатите адвокати на беленчани и работата се затегна.

По начина, по който д-р Стоянович го посрещна, от думите, че е „балкански субект“, които може би означаваха голяма обида, той разбра: дотука! Не му трябва никакъв д-р Стоянович, не му трябва никой от важните, скъпо заплащани софийски адвокати. Той ще се

заеме с делото и ще се пребори с „наемниците“ на беленчани. Макар че близо двадесет години беше правоспособен прошенописец, в село не го признаваха за познавач на законите — та то си е и така, никой не е пророк в родното си място.

Но сега в селската каса духаше вятър, на всички беше омръзнало това дело и като им кажеше, че негова милост д-р Стоянович е отказал да води делото на зелено, щат не щат, ще оставят на бай Михал да си опита късмета.

Той отдавна изучаваше делото, знаеше слабите места в позицията на отсрещната страна, вече бе измислил как да „захапе“ беленчани. В тия дела цялата тънкост е да накараш противната страна да доказва трудните за установяване факти и като не успее, противникът ти сам увисва във въздуха. Знаеше бай Михал не само законите, но и много адвокатски „чалъми“ от чуто и видено по съдилищата и адвокатските писалища. А това, че ще припише на д-р Стоянович един несъществуващ отказ, никак не го тревожеше.

Но каква работа има повече в София? Ще купи армаган за жената и децата и по-скоро ще си върви, за да се заеме с делото. Гора в полето — та това е цяло богатство. Повече от сто декара гора!

2.

Той бягаше през лепкави, черни угари, препъваше се в едри буци...

Така силно извика, че се пробуди, и край лицето му мина нетърпимо горещ полъх заедно с ехото от гласа му.

Познатата жажда го застърга отвътре, но в тялото си не усещаше сили дори да помръдне ръка. Помисли си само: онази простачка, слугинята, пак не е напълнила гарафата с вода, ще трябва да ходи чак в кухнята.

И д-р Стоянович, новият главен секретар на Министерството на външните работи, с усилие стана и по долни гащи (до коленете, парижка мода, наполовина ластични, за да поприберат отпуснатия му корем) затътри на бос крак чехлите към коридора.

Беше пълнолуние, призрачна светлина навлизаше през тюлените пердета.

Голямата къща приличаше на магазин в сточна гара. Многобройните мебели — маси, масички, кушетки, столчета и столове, които на светло се виждаха подредени според предназначението си, сега като че бяха нахвърлени безредно, и то така, че човек не можеше да си намери път сред тях. Дебелите килими му пречеха да върви, той се препъна, изруга полугласно и се спря.

Ослуша се.

Никакъв звук.

Дори мишка не скърца. Има, разбира се, мишки, макар че къщата е нова. Но и те, изглежда, сега спят...

И жена му спи, свита като мишка в своята самостоятелна спалня — охранена бездетка, измъчвана от някаква особена неврастения. Той добродушно ѝ се подиграваше пред близки приятели:

— Носят ѝ се розови дрехи, и то колкото може по фантазè!

И сега я нарече в мислите си „същество“ — „Онова същество дали сънува нещо свястно? И дали въобще сънува...“.

Интересът му към нея стигна дотук.

Ала любопитството му към самия него нарастваше заедно с жаждата, която вече го задушаваше.

Пак затътри чехли по килима.

На масата в кухнята намери гарафата с вода, която слугинята все пак бе напълнила, но патешкият ѝ ум не я бе подсетил да я занесе в стаята на господаря, както той често ѝ внушаваше.

Изразът „патешки ум“ остана в съзнанието му и той започна да си го повтаря с тънка наслада.

Да, пълна е България с патешки умове. Министерствата преливат от тях, столицата е цяло бласто с патешки мозъци. Големите, светлите умове се броят на пръсти. Той никога не се бе съмнявал, че има голям, светъл ум, и несполуките си обясняваше със злобата и завистта на хората около него.

Водата в гарафата беше блудкава, топла, блатно застояла. И в светлината на месечината имаше нещо мъртво, застояло.

И все пак няколко глътки бяха достатъчни да утолят жаждата му.

Да, и застоялата вода може да угаси жаждата... Точно така би се изразил господин Начевич.

В мислите си винаги наричаше Начевича „господин“. За другите той бе „Велзевул“, зловеща личност, човек, който живее в сянка и от тъмни ъгли забива ножове в гърбовете на враговете си. Д-р Стоянович не вярваше нито дума от това, което се говореше за Начевич. Когато сопотивият Стоянчо Стоянов от село Златарица пристигна в Цариград, Начевич, който вече завършваше йезуитската гимназия, го взе под свое покровителство — наричаше го „мон пти ами“, обясняваше му тънкостите на френската граматика, в свободните дни го развеждаше из пъстрата, вечно оживена столица, черпеше го с кадаифи и бюреци. Той го накара да се подписва Стоянович, той му внуши след завършването на гимназията да учи правни науки. Но в Париж Стоянович попадна в либерални кръгове и Начевич — по това време един от водачите на консерваторите в току-що освободена България — му се струваше далеч, на непреодолими разстояния. После, като се завърна и стана софийски адвокат, още при първата им среща Начевич му предложи висша магистратска длъжност; от Освобождението „Велзевула“ винаги беше на власт — напускаше министерския кабинет тъкмо в навечерието на падането му, като вече си беше осигурил място в следващия. Все важни министерства бяха в ръцете му, противниците

му го ругаеха по вестниците, но се страхуваха от него, от тайната му власт, която никой не знаеше какъв източник има и докъде се простира.

Двамата се срещаха рядко, но Начевич не променяше отношението си към него — държеше се покровителствено, обаче без обидно снизхождение, само гдето вече не го наричаше както някога „мон пти ами“, а „колега“ и му говореше на „Ви“. Той не поднови поканата си да го привлече във висшата администрация. Не говореха и за политика. Веднъж, леко усмихнат, му каза:

— С изключение на Англия сега в Европа не са на мода консерваторите. Така че тук всички сме либерали, само перцата ни са различни.

Д-р Стоянович не му възрази. Не можеше да му възрази — пред него се държеше като ученик, нещо парализираше волята му и неволно чутото за особения начин на живот на „Велзевула“ оживяваше в съзнанието му със странни образи.

... Къща в най-хубавия от новите квартали на София — в началото на улица „Оборище“ — но самата къща едва се вижда, скрита в дъното на зашумения двор; калдъръмена пътека, която води навътре. И там, зад входната врата, слухти зоркият прислужник. В този дом, от който един ден стопанката бе побягнала, всичко е подчинено на мълчаливите жестове на Начевич.

Когато домакинът изпраща някого до вратата и лично му държи палтото да се облече, слугата знае, че този гост втори път не бива да бъде допускан вкъщи.

Заповяда ли и слугата да се храни с него на масата, госпожица Черна знае, че яденето не му се е харесало и готвачката веднага трябва да бъде уволнена. (Чехкинята госпожица Черна някога е била гувернантка на господаря, тя му бе дала първите знания по немски и френски и когато той се разведе, отново я повика да води домакинството му и да се грижи за него и за единствената му дъщеря.)

Малцина имаха достъп до дома на Начевич.

И все пак д-р Стоянович се реши да отиде при „Велзевула“. Най-напред поиска с писмо среща и на уречения ден, в определения час, официално облечен, позвъни на тайнствената къща.

Начевич му отвори сам, поклони се церемониално и с жест на дясната ръка го покани да влезе.

В полутъмния вестибюл седнаха в двата края на виенското канапе.

И тогава, внезапно разнежен от спомена за оня ден, когато се сбогуваха в Цариград и Начевич го целуна по челото, д-р Стоянович попита:

— Мога ли да ви наричам „учителю“?

Сепнат, Начевич като че ли се сви в своя край на канапето.

— Нима имате нужда от сакраментални фрази? — и високо, отчетливо, произнесе: — *Iurare in verba magistra.*^[1]

Засмя се късо, по старчески зло.

— Вие сте при Сатаната, при Велзевула... — с някакъв тъжен присмех към себе си уморено продължи той. — Идвате да си продадете душата... срещу какво сам не знаете... Не възразявайте, чета по лицето ви и недоумявам: вие, един от най-добрите юристи у нас, човек с почти парижко произношение, незаплетен в никакви политически машинации, какво повече искате от живота?

Д-р Стоянович мълчеше.

По-добре бе да мълчи, усещаше това с инстинкта на подгонено животно, което се притаява и чака опасността да отмине. Тук, в този привидно тих, загадъчен дом, можеха да стават какви ли не превъплъщения — той едва сега разбра това и за да си поеме дъх и да сложи в ред мислите си, продължаваше да мълчи. Съзнаваше, че е готов да заговори така, както никога досега, че ще бъде словоохотлив повече от всякога и ще се разкрие така, както пред никого до тоя ден, до тоя миг.

Но Начевич отгатна всичко по свой неведом начин.

И рече:

— Още не знаете, скъпи колега, коя е вашата истина. И освен това — не сте прочели у Томас Хобс, че адът, това е твърде късно постигнатата истина... Сега ни владеят страстите. Интересно, не сте млад, а още се отдавате на страсти.

— Страстите са нашето друго „аз“... — чу се д-р Стоянович да се обажда със слаб, неуверен глас.

— Да — съгласи се безстрастно Начевич, — за много слабите и много силните натури е вярно. Но вие сте една блестяща посредственост, вие, парижкият доктор, с вашето великолепно френско произношение...

— Господни Начевич... — надигна се от своя край на удобното меко канапе той.

— Тук няма публика — небрежно махна с ръка домакинът, като гледаше замислено пред себе си. — Велзевулът е един-единствен в тази скучна страна, в тази скучна полуориенталска столица, и е достатъчна публика за вас. Жалко, че желанията ви са толкова дребни — години наред сте ги затаявали дълбоко в себе си, никой не се е досещал за тях... А пък аз... аз ги знаех още тогава, в Цариград, когато ходехме по тесните сокаци и търсехме най-хубавия цариградски бюрек...

— Има някакво недоразумение, господин...

— Знам, че съм Начевич, знам, че съм господин с голямо „Г“, но вие ме разочаровахте.

— Но, господин Начевич...

— Скъпи колега — стана Начевич и закопча и четирите копчета на сакото си, начало на една церемония, която означаваше край на домакинското благоразположение, — надявам се, че скоро пак ще се видим и вие тогава ще имате основание да ми благодарите.

— И все пак...

— И двамата сме юристи. Добрите юристи помежду си се разбират с един поглед и с един жест. Понякога дори половин дума е излишна.

— И все пак ви благодаря...

— На Велзевула не се благодари. Още повече че без да искам, ви обидих.

— Моля? — не разбра д-р Стоянович.

— Нарекох ви „блестяща посредственост“.

— Да... — тъжно се съгласи д-р Стоянович.

— В други времена щяхме да се стреляме.

— Вие сте мой учител...

— Късно си избрахте учител. Не се кълнете в моите думи. Намерете си свой девиз.

— Имам девиз... Но думите са чужди.

— На кого?

— На един от младите ни поети... сина на стария Славейков.

— Интересно? — провлачи глас Начевич.

— Да... слушайте... „Всичко е сън в съня“.

— Сън в съня... — повтори Начевич и тръгна към изхода на къщата, като че ли той беше гостът и неговото време за посещение бе изтекло.

След него, съвсем объркан, тръгна д-р Стоянович.

Няколко дни по-късно го повика лично министър-председателят Иван Евстатиев Гешов и му предложи поста главен секретар на Министерството на външните работи.

Начевич, човекът в сянка, бе показал властта си.

Сега, в тази светла, като че ли сънувана нощ, той пак преживяваше унижението пред някогашния си покровител, който бе възвърнал властта си над него.

Сън в съня... Кого може да излъже с тия красиви думи? Всеки е отговорен за постъпките си — като юрист добре знаеше това. Самозаблудата не е никакво оправдание. А той се убеждаваше сам — толкова години вече! — че е „голям и светъл ум“, че е „необикновено почтен и великодушен“ — една представа, която успяваше веднъж с артистичност, друг път с най-обикновена сръчност да наложи на хората около себе си.

Но себе си не може да излъже.

И Начевича не можа...

„Блестяща посредственост“... Не, не! — разбунтува се нещо в него.

Не искаше, обаче, да продължава с това дълбаене в себе си. Та това е декаданс! Чист декаданс! И то сега, когато на Балканите назряват такива големи събития. Той сам бе пожелал да стане един от двигателите на промените, които щяха да доведат до обединяването на България. Господин Гешов изрично му каза тогава, в оня първи разговор, че не го интересуват политическите му ангажименти и не желае от него да става народняк (на власт са народниците и прогресивните либерали), подчерта, че го цени като личност. И тъкмо за да се прояви като независима личност, той ще бъде чистата, незаангажирана съвест във висшата дипломация на царството.

След сключването на договора^[2] между България и Сърбия втората стъпка е споразумението с Гърция. И Черна гора ще се присъедини към коалицията — да се отхвърли най-сетне османската власт върху балканските народи, да се прибере Турция в Мала Азия.

Дори само когато мислеше за това, той се въодушевяваше. В министерството имаше много работа, но все пак можеше да отскочи за няколко дни при своите избиратели. Да провериш голямата политика там, долу — на това са способни малцина.

Една мишка заскърца някъде в ъгъла на вестибюла и д-р Стоянович тайно си отдъхна.

Не беше сам, имаше още една живинка край него...

[1] „Да се кълнеш в думите на учителя“ (лат.). ↑

[2] Този съюзен договор бил сключен на 29.II.1912 г. и бил придружен с таен анекс, тайна военна конвенция и няколко допълнителни споразумения. Тук и в цялата книга датите са по новия стил. ↑

3.

Най-напред в петте чатменски кръчми се разчу за голямата победа на бай Михал Стоянов в дългогодишния процес за мерата и за общинската гора. Разказваха как се явил в Русе, в Апелацията, гдето прочутият адвокат, някогашният губернатор на Русе по Стамболово време Димитър Матов говорел от името на беленчани. Говорел и ръкомахал адвокатинът, ама нашият бай Михал тънко-тънко го подпитвал ту това, ту онова дали е вярно. И все казал на главния съдия: „Моля, да се запише в протокола!“. И когато в протокола били записани тъкмо ония ми ти работи, които му трябвали, той измъкнал едни стари книжа — колко са стари никой не знаеше, някои даже твърдяха, че били съвсем нови — и като ги подал на главния съдия, рекъл: „Нека почитаемият съд отсъди по човешка и божия справедливост къде е истината. Една е тя и моите съселяни от люлка още я знаят, ама сега и вие, почитаема Апелация, да я разберете и запишете за вечни времена!“.

Кекè-Пенчо, най-младият, най мераклията от петимата кръчмари, разпалено твърдеше, че всичко това му казал един русенски просбописец, който минал през село набързо, пил само едно вино и рекъл: „Димитър Матов ходи на бял кон, пък вашия селски адвокат съм го виждал на магаре. Да вземете да му купите на човека един бял ат, защото голяма работа е свършил на селото“.

Тогава старците се сетиха, че има обичай, пренесен от Балкана, още от оня дядо Стоян Михов, дядото на бай Михала, който пръв се бе заселил тук: когато на живот и на смърт пребориш някого, ти му вземаш и силата, и името.

Гора сред равнината — та това е истинско злато. Сега вече чатменчани няма да се молят по съседните села за една кола дърва или скъпо и прескъпо да плащат на беленчани.

— Я го вижте нашия Михал, какъв адвокатин бил! Халал да му са десетте декара от гората, заслужи ги, човекът!

— Ама де го?

— Вярно ли е сичкото туй?

— Ей, Кекè-Пенчо, да не лъжеш!

Кекè-Пенчо се кълнеше, че наистина минал един русчуклийски просбописец, пил само едно вино и...

Савичката Иманяря, наречен още по турски Малджията, братовчед на бай Михала и негов връстник, му завидя на славата.

— Вятър го вее Михаля на бял кон! Подкупил е съдиите и сега ще иска парите от нази да ги съберем... Пък пари селото ще види, когато аз ги открия...

И започна една от безкрайните си иманярски истории, които никога не свършваха — все се появяваха малджийски знаци и Савичката все не можеше да отмери точно крачките. Отскоро въртеше една нова лакърдия: като бягал свищовският бей по време на войната (Кой бей? — питаха. — Те бяха много! — Няма значение кой, един от тях — не се смущаваше Савичката), та като бягал, пренощувал край село и заровил три казана жълтици. Сложил нишан три кръга керемиди. Там, където кръговете се докосват, са заровени казаните. Наскоро бил писал чак до Анадола на свой приятел турчин от Горна Студена, като му обяснил нишаните. И ето вече втори път се появява нощем край село един човек на бял кон...

— Аман от бели коне! — викаше някой през цигарения дим в кръчмата на Кекè-Пенчо. — Русчуклийският адвокатин на бял кон, турчинът от Горна Студена...

— Само бай Михал е заслужил белия кон — вметваше Кекè-Пенчо, като правеше сметка, че голямата черпня на бай Михал ще бъде в неговата кръчма.

А Савичката гледаше да запре на пейката край ъгловата маса двама-трима пийнали селяни и да ги наортачи в „предприятието“ си. Той търсеше чак в Тревненския Балкан златото на Бойчо войвода и казваше, че имал някаква книга, на която сам войводата е отбелязал малджийските знаци.

— Нека други да търсят съкровищата на поп Мартин, на Вълчан войвода и на Алтън Стоян, цяла България тях ги търси и все някой ще ни изпревари. Ние си имаме знаците на Бойчо войвода, само че трябва да се копае...

Но като чуеха за копане, селяните си правеха оглушки — стига им орането и копането на царевицата, не им се превива кръст за права бога.

Тъкмо Савичката разправяше колко лесно ще намерят в Тревненския Балкан мястото, гдето под едно кладенче Бойчо войвода си е заровил пушката и медния кафеник, вратата на кръчмата се отвори и се появи бай Михал — с новите си дрехи, но бос — ингилизките си чепици бе вързал за връзките и ги бе преметнал през рамо на черното бастунче със сребърната дръжка.

Всички млъкнаха, не смееха да попитат, за да не се развали онова, което магията на думите бе създала.

Пръв Кекè-Пенчо се престраши, отиде на пръсти при него и го попита тихо:

— Вярно ли е, бай Михале?

— Вярно е, Пенчо. Спечелихме делото — усмихна се той и редките му мустаци щръкнаха. — Нося препис от решението, че ви знам какви сте невярващи. Затуй се забавих...

— Брей! — посегна Кекè-Пенчо към листа, който бай Михал извади от джоба си.

За тоя ден дълго се разправяше в Чатма и в селата наоколо. Другите четири кръчми бяха бързо затворени и всички начело с четиримата кръчмари се преселиха при Кекè-Пенчо.

Доиде и циганската музика — влашки цигани, всичките с цигулки — от най-голямата до най-малката — и започнаха с индийския марш. Думите и мелодията бяха прелетели по тайнствени пътища чак от Бомбай — твърдеше най-старият от циганите, Ибро, който свиреше с най-голямата цигулка.

Свирнята на индийския марш означаваше всички големи селски начинания или щастливи завършеци, които трябваше да се разчуют из цялата Чатма и селата наоколо.

„Инди́гид̀хти-инди́гид̀а̀хта!“ — това се пеше осем пъти подред, за да дойде после и рефренът: „Нахади́м-бебе́к!“.

Циганите, а след тях и българите се въодушевиха, като видяха пастърмата; на Кекè-Пенчо помагаха останалите четирима кръчмари, все сериозни, охранени мъже, които бързо се споразумяха помежду си кой какъв пай ще получи от големия моабет.

Въодушевлянето подсказваше, че започва нещо като селски събор, за който по-нататък ще са необходими няколко телета, защото

Гергьовден още не бе минал и агнета не биваше да се колят. Кекè-Пенчо нямаше казан за курбан чорба и затова, докато режеха на тезгяха козята пастърма, кръчмарите решиха да домъкнат казана от черковния дюген — с попа лесно ще се разплатят.

А в това време бай Михал, като си обу бавно ингилизките чепици, седна на най-голямата маса и пръв вдигна оканицата:

— Да ни е хаирлия общинската гора и мерата!

— Господ здраве да ти дава, бай Михале!

— На хаир да е!

— Кой сега като нази... Пиперковските хърцои ще изпопукат от яд!

Но преди пиперковските хърцои да се обадят през баирите, обади се Савичката:

— Вие гората я оставете, да знаете какво се е започнало... Ще пресушаваме свищовските блата!

Опитваше се да насъбере слушатели около себе си, хич и не поглеждаше към бай Михалю. Но тука се намесиха пак циганите — Ибро им намигна и те наново подеха индийския марш.

Пийнал, бай Михал размахваше преписа от съдебното решение и викаше:

— Маmicата ви невярваща, сега повярвахте ли?

— Вярваме ти, бай Михале...

— С таквози нещо хич-ти майтап бива ли...

— Ами за онази змия, дето беше дълга две копрала, вярвате ли ми?

Тази история я знаеше цялото село. Преди няколко години беше. Претрепал бай Михал на нивата един смок-синурник и като се сетил, че ако само разправи за това вечерта в кръчмата, никой няма да му повярва, взел че отрязал главата му — който види каква е голяма, сам ще пресметне дължината на змията. Ама нали е лещ, да не се мърси, отхлабил вървите на навуцата на левия си крак и с тях закрепил към навуцата отрязаната змийска глава. После яхнал магарето и затопуркал към село. Не щеш ли — насреща му снахата на дядо Божил, бременна в седмия месец.

— Добра среща, баг' Михале — рекла тя и като видяла змийската глава, изпищяла и припаднала.

Отрязаната змийска глава останала там, на пътя.

Булката роди още същия ден, седмаче, ама здраво. А в петте чатменски кръчми, като минаваше поред да удари по едно „пищовче“ (беше лято, в горещината се пие само ракия), бай Михал съвсем точно очертаваше с химическия молив по варосаните, опушени стени дължината на змията. Не му вярваха, разбира се. Той си познаваше хората, с всички бе роднина, кажи-речи цялото село беше от един голям преселнишки род, само гдето се деляха на първи, втори и трети братовчеди, на сватове и сватанаци, кумове и кумци.

Най-много го ядосваше Илия Чотата, селският присмехулник, който беше ходил с фалшив паспорт чак в Америка. Той се мъкнеше от кръчма в кръчма след него и викаше:

— Кумец, никой може да не ти вярва, ама аз ти вярвам, че е бил оня змей две копрали!

— Не е змей, змия си е, само че за такваз змия от дядо Стояново време не се е чувало по нашето землище — мъчеше се да му обясни най-сериозно бай Михал.

Чотата примигваше и се опитваше да прехвърли разговора на друга тема.

— Кумец, да ти кажа ли, сегана както се прочу като голям нашенски адвокатин, може и кмет да станеш.

— Кмет ли? Да не съм луд!

Чотата продължаваше да примигва мълчаливо, готов да изслуша търпеливо дълго обяснение — знаеше, че бай Михал никога не отсича нещо откъсо, без след това да обясни защо е казал или постъпил именно така, а не другояче.

— Ти, Илия, може още веднъж в Америка да ходиш, ама никогиж няма да проумееш тънката политика. Кмет! Кметовете се сменят, писарят остава. Аз досега съм сменил една сюррия кметове от какви ли не партии. Сега разните чешити либерали и демократи са коконската мода в политиката...

— Ами чучулигите? — тънко подпита Чотата.

— Социалистите са извън сметката. Ето ти го нашия даскал Дамянчо Чардаклийски, без малко не го претрепаха в Тръстеник, мотае се по Русчук и Търново...

4.

Върви Дамян Чардаклийски от гара Трапезица към Асеновата махала и размахва в ръка широкополата си шапка. Не че се е загорещил или че е душно — пролет е, още някой друг ден и пъпките на люляката ще се разпукат, люлякови облаци ще заплуват над старинния град и това се усеща още отсега. Польхът от разлюлените зелени клони, далечният шум на невидимата Янтра — всичко е старо, познато, но винаги ново, като пролетен гръм — всякога те заварва неподготвен, не знаеш ни какво да кажеш, ни къде да си държиш ръцете. И по-добре е не само да свалиш шапката си, но и да развържеш хвърчащата черна панделка. Градът ей сега ще се покаже, след големия завой — един нереален, измислен град, дошел от вековете и закотвен тук, край заплетените завойи на реката, запъплил нагоре по стръмните склонове, с къщи — кибритени кутийки и улици — неразгадаема плетеница; с безброй зидове, покриви и комини, които в първия миг се сливат в една обща панорама, за да отгатнеш след това мястото, където си стоял облеган на нечия прозоречна рамка, или да откриеш уличката, в която пълната месечина ти е светила като театрален фенер, когато самотен и отчаян си се питал: кой съм аз, закъде съм се запътил, на кого и в какво да вярвам...

Най-хубавите си години — като ученик и няколкото съдбоносни проблясъци в живота си, той беше преживял тук.

Да, има съдбоносни мигове — те са наистина проблясъци — изведнъж те озарява някакво дълбоко досещане или зад баналните, познати очертания на кръгозора внезапно откриваш нов връх.

... През Баждарлък върви мъж с брадичка, с чер жакет и колосана яка. Той гледа високо пред себе си и се прави, че не чува подвикванията на дюкянджиите, които като кучета насъскват няколко деца да хвърлят камъни след него.

— Чучулист!

— Социалист!

— Общ казан и общи жени, а?

— Лъже чираците, че без да стават калфи, майстори ще ги направи!

Децата викат само „у-у-у!“, а пък от дюкяните се разнасят все по-високи подмятания.

Още същия ден младото селско даскалче Дамян Чардаклийски разбра: човекът с черния жакет се нарича Никола Габровски — търновец, завършил по правото в Женева и после като се завърнал, бил тук-там ту съдия, ту учител. Като учител го уволнили в София, та се прибрал в Търново и станал адвокат.

Този, който му обясни всичко това — съученикът му Монката, работеше като писар в съда, казваше, че познавал и други „чучулисти“, но за това не бива да се говори. И тайно му подпъхна в ръката, както седяха в бозаджийница „Малина“, една тънка книжка. Като се завърна на село, Дамян Чардаклийски на един дъх прочете брошурата — автор беше същият тоя хулен сред Баждарлък адвокат Габровски. Заглавието се запомняше веднага „Нравствената задача на интелигенцията“.

Там, в тази малка книжка, той намери истински откровения — те звучаха с неговия собствен глас, а думите като че бяха изтръгнати от съзнанието му, само дето авторът ги беше подредил в ясни, нетърпящи възражения мисли.

„Интелигенцията е повикана да дава подтик в развитието на човечеството; тя трябва да посочи кои са най-добрите учреждения и закони, кой е най-правият път за постигане на общото щастие...“

„Твое право е да искаш по-добър живот за себе си и за ония, които те заобикалят, твоя длъжност е да воюваш за правата си. Не забравяй, че ти дължиш знанията и културните преимущества на народа, който храни, пои и облича, който ти е дал възможност да се развиеш; следователно ти трябва да помагаш на народа, трябва да му повърнеш туй, което си взел от него; трябва да се мъчиш да го преобразуваш според най-новите потребности на човешката природа. Неговите страдания трябва да станат твои, неговото добро — твое добро!“

И Дамян Чардаклийски, който вече няколко години газеше селската кал и се бореше с въшките и крастата по децата, който по някакво чудо бе успял да завърши гимназия и да си купи един приличен костюм и широкопола шапка, без малко не заплака, като си

помисли как ще направи нещо неவிжданo и нечувано; и всички изведнъж ще разберат, че той се е самообрекъл — да умре, но да помогне на всички страдащи. Какво щеше да стори, сам не знаеше, ала желанието за подвиг в името на всеобщото щастие бушуваше в него, задушаваше го — той самият беше един несретник, нека обаче другите, тия, чиито мъки са по-големи от неговите, бъдат щастливи.

Тази тънка книжка накара стеснителния селски учител да надникне един ден в Дряновския хан, където беше „текето“ на търновските социалисти, за да види кой е тоя господин Габровски. Там видя и други анатемосани „чучулиги“. Попадна и на първото открито честване на 1 май.

Вятърът развява черната панделка в ръката на Дамян Чардаклийски и бялата колосана яка неочаквано се разтваря — подвижното телено копче се е откопчало само. И ето, в гърдите му нахлува неочаквана свежест, готов е да размаха ръце, да говори като пред многолюдно събрание. Нека после да се намери някой и да го нарече „изветрял“ или „завеян“. Преди десетина години всички тъй наричаха малцината социалисти, пускаха срещу тях по улиците котки и кучета, пияни шайкаджии дрънкаха овчарски звънци и ревяха закани, а през миналата година в изборите за петнайсетото обикновено народно събрание^[1] само във Великотърновски окръг тесняците получиха осемстотин петдесет и девет гласа! Партията, напук на широканците, броеше близо двеста души в окръга — кажете сега, че не заслужава човек да живее в името на голямата идея на социализма...

Започнал вече да оплешивява, със среден ръст, със слаби, малко хлътнали гърди, но с вечно горящ поглед, Дамян Чардаклийски като че постоянно търсеше опонент, за да се хвърли в словесна атака. Само заради проявите му на оратор през деветстотна година след потушаването на селския бунт в Тръстеник го забраха заедно с няколкостотинте селяни — той тогава беше учител в Русенско, в едно съседно на Тръстеник село, но стихията на бунта го замая, сам би селската камбана и още там, от камбанарията, произнесе революционно слово, от което нищо не помпеше. Още живи бяха обаче в съзнанието му нощите в един русенски полицейски участък, гдето ги

биеха подред с волски жили и тояги. По някакво чудо успя да избяга, като го преместваха в друг участък, кри се дълго по селата, не смееше да се обади на партийни другари, защото знаеше, че ще го обвинят в анархистичен уклон. Ерген, без нито един близък — двамата му братя умряха от туберкулоза още като юноши, а майка си и баща си едва помнеше, той свикна да живее като че е винаги в поход — но не знаеше отначало закъде се е запътил, не знаеше и войската, към която принадлежи. От оная първомайска вечеринка в Дряновския хан пред очите му все повече просветваше. Едно постоянно нетърпение го разяждаше, струваше му се, че няма да доживее до големите революционни промени, които — той беше убеден — ще разтърсят цялото човечество или Европа, в краен случай поне България, тази „Балканска Белгия“, както я наричат нашите и чуждите политици и вестникари — нали търновската конституция е написана по подобие на белгийската...

Да, ще затътне небето, което сега е привидно спокойно, ще загърмят по земята хиляди боси нозе — защо боси, той не можеше да обясни, но точно тъй ги виждаше — боси нозе, които тичат по черната, обгоряла от слънце и от мъки земя — и тогава...

... тогава, както в тоя миг, във всичките бъдещи мигове на своя заплетен, неспокоен живот, той ще разкъса ризата си на гърдите, ще разтвори ръце и ще завика:

— Долу прогнилия строй! Да живее световният пролетариат!

Ще вика, ще зове с думи, които хиляди пъти е слушал от други уста, но които са и негови, както е негова и мъката му по изтерзаната, потъпкана по-голяма част от човечеството...

Но вместо хора, които искаше да види сега пред себе си, около себе си, той видя от двете си страни къщите на Асеновата махала — стари покриви, стари, провиснали стрехи, стар калдъръм и прастари саксии с мушката и индрише.

Особено го поразиха саксиите по прозорците и той с недоумение си помисли: как, през всички ли съдбоносни събития, които ще разтърсват човечеството, ще има такива мирни прозорци, затаили непознат за него уют?

И му стана мъчно, че винаги е бил далече тъкмо от тази топлина на малкия, беден, но въпреки това свой дом, че не се намери досега и едва ли някога ще се намери за него търсеца, любеща ръка, която да го погали по горещото, запалено от големи мисли чело...

А в това време, докато вървеше през Владишкия мост, вятърът увиваше в дясната му ръка черната панделка.

Той вече не поглеждаше прозорците със саксии, нито преливащите от зеленина малки дворчета. Пътят му отиваше по-нататък, по-нагоре, много по-нагоре, в „текето“ на тесняците, където се решаваха *големите въпроси* и където самият той щеше да говори.

Досега не беше занимавал другарите, защото искаше онова, което бе наблюдавал в полските села, да провери и другаде. През зимната и великденската ваканция Дамян Чардаклийски тръгна на гости за по ден-два при познати и приятели в селата от търновската котловина и в Предбалкана.

Сега вече с една голяма тетрадка в ръка можеше да изнесе цяла беседа.

Станеше ли дума за политиката на партията на село, обикновено се казваше, че дребните селяни ще се пролетаризират и за сметка на тях ще се създадат едри стопанства; така, безимотните селяни ще станат наемници — пролетарии в чифлиците на едрите земевладелци. Именно този селски пролетариат социалдемократите ще трябва да подготвят за революцията.

Но Дамян Чардаклийски още преди десетина години бе забелязал друго — когато бедни селяни продаваха нивите си, купуваха ги не селските богаташи, а средноимотните или даже някои също бедни селяни, насъбрали бяха парици, за да увеличат имота си. Богатите селяни влагаха парите си в мелници, даращи, кръчми, даваха ги в заем с лихва или се наорточваха в градски „предприятия“ — ханчета, хотели, търговия „на едро и дребно“.

Изводът, който той правеше, бе: „да виждаме селските маси такива, каквито са в действителност — дребни земеделци, а не като бъдещ пролетариат“.

Дамян Чардаклийски разбираше, че става дума за нещо много сериозно, което не е по силите му да осмисли. Канеше се да пише на Дядото, но все отлагаше — смяташе се недостатъчно подготвен; по-добре най-напред да чуе какво ще кажат търновските другари. А по-

нататък все ще намери време да отскочи в София, в клуба на улица „Кирил и Методий“, и направо да даде на Дядото цяла папка с материали...

В клуба, обаче, обсъждаха съвсем други въпроси.

Цар Фердинанд заедно със синовете си князете Борис и Кирил ходил в Берлин и Виена. Германският кайзер заявил, че България е голям военен фактор на Балканите. Българският цар бил провъзгласен за шеф на 72-ри Тюрингски полк. Фердинанд казал, че германската армия е най-силната в света и че приятелските отношения между България и Германия съответствали на най-съкровения му желания.

Какво всъщност става в Европа и на Балканите?

Германия и Австро-Унгария са в приятелски отношения с Турция.

Явно, те няма да са доволни от една война на балканските държави, сред тях — на първо място България, срещу Турция.

Но война срещу османците ще има — то се усеща във въздуха, Дамян Чардаклийски беше уверен в това. Какво трябва да прави по време на една такава война истинският социалист? Дядото неведнъж беше казал, че интересите на балканските народи изискват сдружаването им в балканска демократична федеративна република. Европейската и вътрешната буржоазия готвят престъпни планове за още по-пълно икономическо и политическо господство над балканските страни...

Имаше обаче нещо смущаващо: националният въпрос на Балканите е неразрешен, османското потисничество не може да бъде търпяно повече — и така мислеха всички честни българи — всички, с които Дамян Чардаклийски бе говорил. Как тогава ще бъде осъществена балканска демократична федеративна република, когато великите сили нямат интерес на Балканите да се образува една силна държава?

Миналата година в клуба, като спориха по този въпрос, някой каза, че балканският пролетариат, воден от социалдемократическите партии, ще застави буржоазията да образува балканска федерация. Друг му отвърна, че това е утопия, социалдемократическите партии в този „балкански регион“ са още малобройни, пролетариатът не е така

организиран, че да влияе на големите политически събития, и освен това буржоазнодемократическите революции тук още не са изиграли своята роля...

След споровете в клуба, след дългите и предълги разговори с колеги в учителските стаи по селските училища и със селяни по най-различни поводи той всяка година очакваше поредния партиен конгрес като откровение. Конгресите ставаха обикновено през летните месеци. Но сега за Деветнадесетия конгрес още не бе обявено кога ще се състои и дали ще е пак в столицата. И в Търново не бяха получили писмо за конгреса...

Труден е, заплетен и труден е пътят на Дамян Чардаклийски по тесните калдъръмени улички.

А в стария град, в закътаните дворчета, които с педя можеш да измериш, вече пукаха първите пъпки на люляка и скърцаха почернелите черचेвета — невидими ръце разтваряха прозорчетата, за да навлезе в тях дъхът на закъснялата пролет.

[1] През м. септември 1911 г. ↑

5.

Тъкмо това особено затишие, в което внезапно, за една нощ става смяната на сезоните, завари във Велико Търново д-р Стоянович.

От София през Плевен бе отишел в Свищов, оттам — по селата, в „неговите села“, гдето го бяха избрали като независим депутат, и накрай тук, в окръжния център — пътуването му имаше привидно съвсем делови характер.

Истината обаче той осъзна едва когато пристигна във Велико Търново и пренощува в хотел „Княз Борис“. Събуди се от песните на славеи, от утринната прохлада, която струеше през откренатия прозорец.

Стана, замаяно провлачи крака по котленския килим, излезе на балкона и целият потръпна. Един друг град се раждаше около него — крайните къщи на Варуша, надвиснали над реката, изглеждаха като нови, отсреща Царевец и Трапезица бяха притихнали под първите слънчеви лъчи, той самият се усещаше някак странно подмладен, в очакване на нещо ново, необичайно...

Подмладявам ли се? — питаше се, свикнал да дебне мислите си, и изрови от паметта си отдавна четеното в една книга на Анатоли Франс: „На младостта това ѝ е хубавото, че може да се възхищава, без да разбира“.

Без да разбира — повтори си сега той и за кой ли път осъзна, че миговете на неочаквано връщане в младостта са самоизмама — кожата на шията му се е набръчкала, под очите си има торбички, в устата си заран, като се събуждаше, усещаше някаква горчилка — изглежда, човек в средната възраст заедно с осъзнатата сила на зрелостта започва отвътре да се разлага...

Глупости! — възразяваше си друг път той. — От препиване, от цигарите, от честите безсъници какво ли не може да усетиш сутрин.

Така потуши и сега това чувство на недоволство, облакът се на балкона и паметта му изтика напред друга, бодра мисъл — думите на Хораций:

— Carpe diem.^[1]

И деня, и нощта...

*Певай ми, играй ми,
цїганчице ваклена...*

Къде, в Белград ли беше това?

Но и тука не беше лошо — долу, в Баш-хамам, когато правиха първата във Велико Търново, а може би и в цяла България „атинска нощ“ по случай посещението на мосю Шевалие, един от най-влиятелните хора на Франция.

Всъщност това не беше истинското му име, знаеше се само, че е пратеник на Лионската кредитна банка, от която княжеството се надяваше да получи голям заем. Банката беше изпратила свой човек да провери „истинското положение на нещата“ — както се изрази сам мосю Шевалие още на първия банкет при посрещането му. А д-р Стоянович бе помолен лично от финансовия министър, негов приятел, да бъде „аташиран“ към специалния пратеник, да го разведе из страната и да има добрината да похарчи парите, които ще му дадат в един твърде обемист плик — французинът трябваше да остане доволен.

Мосю Шевалие се представи и защити с една формула — че е „уморен от живота човек“. Трябвало да яде умерено, да си ляга рано и още цял куп правила, които спазваше много стриктно. И все пак д-р Стоянович разчупи костеливия орех — тогава, през онази „атинска нощ“ най-дейният се оказа мосю Шевалие.

*Певай ми, играй ми,
цїганчице ваклена...*

Но през онази нощ пееха съвсем други песни — и цигански, и нашенски, и френски, и гръцки, и сръбски. Компанията беше интернационална — дипломати, търговци, дошли в старата столица по случай някакъв местен юбилей и насъбрани от д-р Стоянович, всички вкупом тръгнаха с два файтона към Баш-хамам. Банята предния ден

беше измита и дезинфекцирана, един от най-опитните пристави съвсем дискретно бе организирал с помощта на местната *мамаша* цяла дузина млади циганки да бъдат прегледани от лекар, след това да ги измият, да им изрежат ноктите на ръцете и краката и да ги облекат в съвсем нови цигански дрехи. Яденето, пиенето — това беше грижа на помощник-кмета...

Седем години по-късно, когато уединен в една изоставена бейска кула в предполията на Еленския Балкан, внимателно чистеше френската си ловна пушка и знаеше, че всеки миг може да бъде прекъсната тънката нишка на живота му, той пак щеше да вижда като в късчета от счупено огледало някакви кратки отражения на мимолетни случки и бледи образи щяха да се появяват като бегли сенки, за да му напомнят, че в живота му най-важните, най-хубавите неща бяха минали някак незабелязано.

Сега, облакътен в майската утрин на балкона, загледан в спокойните води на Янтра, д-р Стоянович чу да прошумяват някъде наблизко бързи стъпки и с крайчеца на окото си видя за миг-два да минава вляво от него една тънка, стройна жена.

(Тя винаги се появяваше и изчезваше внезапно. В София стоя само месец-два, за да дойде в Търново, омъжена за един от местните търговци ангросисти, потомък на стара търговска фамилия. И д-р Стоянович се помъкна след нея, измисли си работа тук, стоя близо месец, за да я види само два пъти и да размени с нея някакви ужасно банални думи за общи познати и за града. А в същото време имаше жени, които го търсеха и желяеха, от които той не можеше да се отърве.)

Кога всъщност беше пропуснал мига да я задържи при себе си — в София или тук?

„Певай, ми, играй ми...“ — беше пял сам той в Белград, в едно от най-скъпите нощни заведения, където състудентът му д-р Доманович, тогава окръжен, а сега вече върховен съдия, го беше завел да погуляят „на воля“.

„... циганчице ваклена“ — отекваше сега в съзнанието му.

Слънцето вече се издигаше над Арбанаси.

Сънищата, нощните сенки, прохладата и загадъчността отстъпваха бавно на прочутата търновска жега — тя започва през май, горещина, от която камъкът се напича като във варница и градът заприличва на гущер, излегнат край нагорещените сиво-бели скали.

Идваше ли в града, утринното си кафе д-р Стоянович обичаше да пие на терасата на ресторанта — там имаше сенник на бели и сини ивици, навярно доставен от Париж. А и самото заведение беше по парижки открито, весело и достъпно.

Но въпреки привидната си достъпност, в ресторанта, който работеше през целия ден, идваше все отбрана публика — търговци, адвокати, съдии, началстващи окръжни чиновници. Редовен посетител сутрин беше бай Марко Тотев и д-р Стоянович не се изненада, когато го видя да се появява — стана, поздрави го отдалече и с жест го покани на масата си.

Бай Марко — на около петдесет и пет години, среден на ръст човек, добродушно му се усмихна. Като дойде при него, д-р Стоянович видя колко много е побеляла брадата му, откак не бяха се виждали от миналата година, и колко уморен е погледът му.

Заговориха за делата, колегите, кой къде е, какво прави. Бай Марко тоя ден нямаше дела и не бързаше. Той беше от адвокатите с „признати права“ — без висше образование, с пети гимназиален глас, завършен още преди Освобождението. Беше служил като мирови съдия и член-съдия на Окръжния съд в Севлиево, известно време беше даже и окръжен управител в Бургас, за да напусне сам и да се установи като адвокат във Велико Търново. Занимаваше се най-вече с граждански дела и често пътуваше до Русе и Пловдив в Апелативните съдилища и в София — за дела във Върховния касационен съд. Такива като него пътуващи адвокати знаеха повече от вестникарите за различни краища на страната, а и бай Марко умееше сладкодумно да говори. В много от разказите изпатилият главен герой беше самият той — все него излъгали, все на него не провървяло — и разказа си завършваше с възглас:

— Абе, то на Марко Тотев все тъй ще му се случи!

Заедно с други слушатели д-р Стоянович неведнъж се беше смял на житейските несполуки на бай Марко, но усетът на юрист му подсказваше, че зад всичко това се крие нещо друго. Какво обаче можеше да цели приятният, тих разказвач с тия забавни истории? Той

всичко вършеше умерено — ядене, пиене, забавления, от които на първо място играта на карти. Единственият случай, който сам д-р Стоянович беше проверил, беше станал тук, в същия тоя хотел, горе в залата, където обикновено играеха страстните комарджии. Любимата игра беше „шмен дьо фер“ — и тъкмо когато бай Марко седнал на заветното място на банката и картите били раздадени, по улицата минало погребение, всички станали и отишли да гледат погребението през прозорците. Големият удар, който бил вече сигурен, изведнъж пропаднал.

— Ех, на Марко Тотев все тъй ще му се случи!

Сега, нещо умислен, бай Марко кротко си пиеше кафето. Д-р Стоянович го знаеше като стамболовист и затова внимаваше да не започне разговор на политическа тема.

И все пак нещо го караше да го подкачи:

— За какво да поспорим, бай Марко?

— Остави се, холан. Ние, българите, не можем да спорим. Все ни избива на караница, на кавга. Не виждаш ли какво става по съдилищата, та чак горе, в Касацията — едни озверени физиономии, едни настървени речи, като че не колеги спорят в защита на чужди интереси, а кръвно обидени комшии са извадили по един кат от оградата и всеки гледа да го стовари върху главата на другия...

— Точно тъй — искрено се засмя д-р Стоянович.

— Липсва ни чувство за хумор. Умира си нашенецът да слуша тъжни разкази, къде кого как заклали, кого поробили, колко синджира роби карали. Седи си на топло край огнището или заседнал дълбоко в кръчмата, си пие питието и като слуша тъжните разкази, в себе си е доволен — „Нали не съм аз“. Или пък ако той е зле, успокоява се, че и другите са зле...

Д-р Стоянович незабелязано направи знак на келнера да дойде и тихо му поръча два коняка.

— Единствен Алеко говореше и пишеше за тия ми ти неща, ама не го изтърпяха и го убиха...

— Да не говорим за умрелите, бай Марко, ами за живите, те имат нужда от чувство за хумор! — вдигна д-р Стоянович чашата, която бе поел от ръката на келнера.

— Наздраве, докторе! Ти поне си от истинските доктори по правото, умна глава си, ще ме разбереш, затова и тъй ти говоря...

— Бай Марко, ще ми разрешиш като по-млад колега да те попитам нещо... Твоето име тъй или иначе се споменава на много места като символ на неуспех. Пък да ме простиш, но големи неуспехи в живота ти няма и дано никога да няма! И все пак как е станало така? Не е ли било от твоя страна един начин на защита от завистта на колегите и познатите ти?

Бай Марко го погледна в очите, тихичко се засмя:

— От робството ни е останало — не се хвали, за да не ти завидят комшиите. Та нали у нас всеки знае колко кокошки има комшията му, и то съвсем точно, а своите може никога да не преброи... И после — да не чуе властта, защото който повече има, най-напред от него вземат. И накрай — то е вече с всички хора, по целия свят — не се хвали, за да не те чуе дяволът. Не се хвали и не бъди горд. Смири се сам, за да не те накарат другите да се смириш...

Д-р Стоянович изпи на един дъх остатъка от коняка, направи знак на келнера с палеца на дясната си ръка да налее още и се облегна на стола си. Чувстваше се добре — приятен събеседник, умен разговор и след ароматното кафе истински, пет звезди френски коняк. Бай Марко не беше от ония самоуки адвокати, които с амбициозността на недоучили непрекъснато говореха с цитати, за да покажат, че са „втора ръка“ — и тъкмо с това демонстрираха своето по-низше качество. Бай Марко сам се бе научил да чете и горе-долу да говори по френски — стигаше му да ползва френска правна литература. Но от неговите уста д-р Стоянович никога не бе чул превзети „мъдрости“. Тъкмо обратното — от него лъхаше неподправеност, сравненията му носеха аромата на живата, народна реч.

— Излиза, бай Марко, че по цял свят има Маркототевци.

— Има, само че други са им имената. И друг каяфет носят.

Марко Тотев още не бе изпил чашата си с коняка.

Останал сам на масата, д-р Стоянович си поръча още едно кафе, погледна към Трапезица и за кой ли път от тази сутрин се запита: защо съм дошел в този град, какво ще правя целия ден...

Служебните тайни му тежаха, но нямаше право с никого да ги сподели. Хората наоколо спокойно си пият кафето и не знаят, че вече всичко е решено за войната с Турция. Тишината, спокойствието са

измамни — всъщност сега някъде дълбоко в недрата на земята се разместват пластове...

Кой знае защо, предстоящата война му се струваше като някаква геологическа катастрофа — може би защото миналия месец прекалено силно впечатление му направи пробната стрелба на една нова партида далекобойни оръдия. Военният министър покани и представители на няколко други министерства — снарядите вдигаха високи гейзери от пръст, земята клопочеше, небето потъмня...

... И пак си каза: ако мога да срещна Нора.

Но една предателска мисъл се промъкна в съзнанието му: ти сам си я измислил тази „мадам Нора“ — недостъпна, високоинтелигентна, красива като никоя. И сам знаеш, че няма да направиш нищо да се срещнеш с нея, защото всичко, което си си измислил, ще се стопи само за миг. Отдавна започна да я измисляш и да стоиш далеч от нея — от разстояние и малката планина изглежда голяма. Във време, когато навсякъде витае дух на безверие в „общество, което ще помогне на личността“, ти искаш да изградиш свой собствен свят, а може ли да очертаеш кръг, без да знаеш какво ще оградиш в него?

Нора излезе по-умна от тебе, тя разбра, че ти не я търсиш както мъж търси жена, а някак другояче — като слепец, който има нужда от направляваща десница. Тя избяга, а ти продължаваше да се появяваш отдалече и елегантно да се покланяш...

Какво трябваше да прави наистина? Не се опитваше да се оправдава, просто искаше да разсъждава логично и спокойно — след толкова много красиви и интересни жени, след толкова много излишни познанства да прибави още едно разочарование? И без друго знаеше, че за която и да се ожени, няма да бъде доволен. Да, „доволен“, това е точната дума, а не лигавото „щастлив“. Щастието е нещо, което витае някъде високо над нас, служи ни за примамка и който се реши да облече въздуха в плът и кръв, ще види пред себе си един труп. Така човек става убиец на собствените си илюзии...

Но все пак винаги беше забъркан в някакви женски истории. То е, защото при различни жени бе различен. Колко ли различни хора дремят във всекиго от нас? И колко ли от тях през живота си успяваме да събудим?

Никога не бе страдал от угризения на съвестта, че изневерява на жена си, имаше си готов отговор:

— След като една идиотска действителност ме кара сам на себе си да изневерявам, значи мога да изневерявам на всичко!

... Зелена светлина на млада гора, зашумен път през гората — и белите стени на малкия, прикътан под скалите манастир.

Манастирът е съвсем наблизко, ей там, гдето пътят се отделя зад Трапезица. Тогава бяха голяма, шумна компания и сред жените — една млада учителка със светло гълъбови очи. (Сега дори името ѝ не може да си спомни.) Помнеше обаче прохладата на зашумения път, свещичките, които горяха по старите железни свещници в малката манастирска църква, помнеше и тъжния образ на света Богородица. Строгите византийски черти бяха някак омекотени от погледа на широко отворените очи — едно тъжно любопитство към света, което и той самият носеше в себе си, но тогава го откри за пръв път и се изненада, че въпреки шума и оживлението, които създаваше, в самата си същност е един тъжен и отегчен човек.

Не, няма да отиде в манастира. Никъде няма да отива. Ще стои тук, на терасата, ще съзерцава старите хълмове, ще гледа как над града бавно се носят разпокъсани сиво-бели облаци — далечни, смирени, без искрица огън...

Ако беше жив Радко Радославов, още в деня на пристигането си щеше да го потърси. Той беше голяма, изключителна личност. Може би защото и в съдбата на двамата имаше някои общи неща — д-р Стоянович го почувства близък още когато се запозна с него. Интересно, и двамата бяха от Златарица, а се запознаха след много години, и то тук, във Велико Търново. Само че Радко Радославов беше от стар златаришки род — поколения назад не се помнеше някой да се е казвал „Радослав“ — бяха Милковци, Радковци или Ивановци, а наблизко до селото имаше местност „Радославовец“. „Те са от болярите“ — казваха за тях, макар че и те бяха селяни като другите. (Златарица беше войнишко село, турчин в него не се бе раждал, открай време само българи живееха.)

А д-р Стоянович въпреки докторската си титла беше от най-обикновен род — дядо му дошел от Еленския Балкан, главил се за селски говедар, а баща му прехранваше голямата си челяд, като гледаше овце и човъркаше двајсетина декара ниви...

Като се запознаха, пръв д-р Стоянович заговори за златаришките родове и Радко Радославов словоохотливо сподели каквото знаеше за миналото на селото. Тогава той беше учител — той, завършилият английския колеж на остров Малта, възпитаник на Парижкия и Пражкия университет, човекът, когото наричаха „познавач на древните и на разни други езици“, първият преводач от санскритски на български. Ерудицията му смайваше, англичаните го смятаха за свой сънародник — на остров Малта бе изучил до съвършенство английския език, английската история и литература. Французите, италианците, немците се дивяха на това, че един българин така дълбоко бе проникнал в езика и в начина им на мислене. Беше историк и географ, а всъщност до Освобождението беше непрекъснато революционер — приятел и сподвижник на Левски, председател на революционния комитет в Дряново по време на Априлското въстание. Тъкмо тогава обаче, по време на въстанието, станала онази промяна в него, която той на английски наричаше „брейкдаун“.

Дряновските чорбаджии свързан го предали на турската власт.

„Така ме бяха омотали с въжета, че не можех да дишам, и в конака първата работа на юзбашията беше да нареди да ме отвържат“.

Нощта прекарал в мазето на конака, пазел го един стар чауш.

Някъде на разсъмване чаушът го събудил и му казал: „Чоджум, сънувах, че си невинен човек, а пък сънищата са пътеките на Аллах към нас. Бягай, чоджум, бягай догде е време“! — и му отворил вратата на кауша.

Бягал Радко Радославов, крил се по горите, но где ще се укрие, когато няколко хиляди башибозуци били плъзнали из Балкана. А като го уловили, съдили го заедно с Цанко Дюстабанов в Търново...

След Освобождението той станал първият кмет на Горна Оряховица, написал книга за посрещането на генерал Гурко в Търново, но с това приключила дейността му на политик.

„Този народ има нужда не от политическа демагогия, а от просвета. Много сме бедни и безпросветни, туй ни отдалечава от европейските държави“ — казваше той и до смъртта си — петнадесет години след Освобождението беше ту учител, ту училищен инспектор.

Много пъти го бяха канили за министър, но той не се присъедини към никоя партия, не се заангажира с никого. От време на време пускаше по някоя брошура, която властта бързо изкупуваше или

конфискуваше. Обикновено с големи букви беше набрано на корицата „МНЕНИЕТО МИ...“ — и по-нататък според случая — „... за господин министъра на народното просвещение и за неговата просветна политика“ — или за финансите, та и за самия министър-председател.

По-малкият му брат, Минко Радославов, който едва бе опрял в първите класове, също се бе забъркал в революционните работи, беше член на Горнооряховския революционен комитет, но най-важното бе, че тогава се бе сприятелил със Стефан Стамболов. По-сетне, когато Стамболов, като истински управник на княжеството, започна да назначава за окръжни управители и околийски началници навсякъде все търновци, на Минко Радославов му излезе късметът — стана градоначалник на София. И той, който бе живял като истински хъш, без постоянна работа и без сигурни доходи, се разхождаше из столицата на кон, имаше казионен фаятон, набързо стана собственик на няколко къщи по чаршията на столицата. И изведнъж — в процеса (съдът беше военен трибунал) по убийството на министър Белчев, софийският градоначалник се яви сам и заяви: „Комплот против негово величество княза няма, както няма комплот и против министър-президента Стамболов. Убийството на г-н Белчев го направи сам г-н Стамболов с помощта на старши-стражара Спас Андонов“.

Какво би накарало Стамболовия любимец да постъпи така?

Гузна съвест?

Някакво особено състояние на психиката му?

Цяла София се чудеше тогава и чакаше какво ще му се случи. И му се случи — Стамболов го изхвърли от столицата, отне му всичко, което му беше дал, с един конен стражар пеша го върна в Търново. Там брат му го настани в една колиба сред лозята — да е далеч от хорските очи и уши — грижеше се за него. И често ги виждаха двамата да се разхождат по къра — единият, отново станал хъш по облекло и държание, в една очукана войнишка манерка постоянно носеше ракия, пиеше и се провикваше невъздържано, а другият — мълчалив, с побеляваща коса и брада, уморено се подпираше на жълт тръстиков бастун.

Радко Радославов почина през една тъжна есен, на петдесет и три години. Едни казваха, че набързо умрял от рак, други твърдяха, че се е отровил...

„Мнението ми за господин президент-министъра...“ — припомняше си сега д-р Стоянович брошурите на Радко Радославов и се връщаше в ония тихи часове, в малката къща на Варуша, гдето двамата говореха за какво ли не — за учението на Буда, за Шекспир, Кромвел и най-вече за „нашенските работи“, които от година на година отиваха все по-зле.

— Открай време в политиката има две състояния — едното е динамично, то търси промени чрез комбинации и главно чрез войни, другото е известното запазване на статуквото. Във вътрешната политика е същото и оттук двата вида политици, либерали и консерватори. Първите желаят промени, вторите съхраняват традицията. От най-стари времена е имало консерватори и либерали, само че различно са ги наричали и наричат... И сред едните, и сред другите има умерени и крайни. Запомнете, г-н Стоянович: светът винаги е бил управляван от умерените консерватори, които, с постъпките на крайните либерали плашат крайните консерватори и обратно. Най-неестественото нещо е умерен либерал — нито риба, нито рак. Крайностите се обуславят взаимно. Неслучайно анархистите стават полицаи и полицаите — анархисти.

— Вие, г-н Радославов, изглежда, не сте чели Плеханова. Това, което казвате, е интересно, ала...

— Късно е вече да чета когото и да било.

— Човек се променя...

— За последните няколко хиляди години като психомеханизъм много-много не се е променил. Нима по чувственост и по разбирания древните автори не са наши съвременници? Аз продължавам да превеждам от санскритски, мога да ви цитирам доста интересни неща...

— Кажете, ако обичате, пак за вашия „брейкдаун“! — прекъсваше го д-р Стоянович, защото пътуването в далечната древност го изморяваше, караше го да стои нащрек.

Знаеше, че Радко Радославов избягва да говори за драматичните събития от своето минало, но все нещо го караше да разпитва — любопитство към чуждия живот ли беше това, или желание да предугади какво може да стане и със самия него?

— Брейкдаун... Пречупване, прекършване — ще го речем на български, но то не е същото. И на французки няма точна дума. А пък

аз ще ви кажа накратко в какво се състои то: тогава, като се криех като див звяр по горите, пуснат на свобода от кауша, си повтарях: българи ме предадоха, турчин ме освободи!

— Българите са били дряновските чорбаджии, които за кесията са готови и баща си да убият.

— Съзнавах топа, но то не ме успокояваше. Защо съзаклятниците от комитета не нападнаха конака да ме отърват? А трябваше един прост турчин...

— И все пак...

— И все пак, господни Стоянович, брейкдаунът не е логично понятие, то е от чувствения живот на човека. Дано никога не ви се случва. Малко е да се каже, че е нарушена хармония или разочарование. То е сгромолясване на ония основи, върху които сте се изграждали като личност...

Келнерът не оставяше чашата пред д-р Стоянович празна. Появяваше се безшумно, с гъвкави движения се кланяше, наливаше коняк и се отдалечаваше.

А д-р Стоянович неочаквано се усмихна. Помисли си какво ли ще стане, ако както Радко Радославов напише и издаде брошура със заглавие „*Мнението ми за министър-председателя г-н Ив. Ев. Гешов*“.

Скандал! Един висш магистрат, храненик от софрата на министър-председателя, проявява явна неблагодарност — и още много все такива думи — в правителствените вестници със злоба, а в опозиционните със злорадство.

И Радко Радославов беше хулен, но никой не го обвиняваше в неблагодарност.

Едва сега, след четвъртата чаша коняк, д-р Стоянович разбра защо години наред се бе опитвал да се сближи с някогашния революционер, познавача на разни езици, човека с бързо побеляващата брада и жълтия тръстикова бастун — защото той наистина беше независим интелектуалец.

А пък аз, мислеше си д-р Стоянович, дори когато не бях обвързан с властта, имах едно на ум, че ако ми предложат подходящо за мен място, ако ме удостоят с високо внимание, ще се съглася... аз, независимият депутат.

Независим, вятър!

Две-три хиляди души, години наред лъгани от различните видове либерали, от народници и царски демократи, бяха дали гласовете си за него. Той поне постъпваше честно, не обещаваеше, че в Народното събрание ще направи нечувани и невиджани неща, обясняваше колко неразумно уредена е нашата административна система, която всъщност е една непрекъснато усложняваща се бюрокрация, казваше как може да се модернизира по европейски, говореше за данъчното бреме — че то тежи на социално слабите слоеве и най-вече на селяните, докато трябва да е обратно; апелираше не за друго, а за превръщане на България в правова държава, за да се изравним с цивилизована Европа.

Селяните избиратели го слушаха внимателно. Сам селянин, той носеше в себе си здравия усет на българина към света — по-добре да ти отворят очите за лошите неща, отколкото да те баламосват с обещания. То се вижда, че целият ни живот ще е все мъки, хубаво не ни очаква, но поне да знаем кого и за какво точно да псуваме, та от малко-малко да ни олекне...

И какъв беше резултатът от това „независимо депутатство“? Няколко речи в Народното събрание, на които никой не обърна внимание, въпреки че самият той ги наричаше програмни...

... И утайката на недоволство от себе си с годините се увеличаваше. Бе ходил по селата, бе убеждавал господа избирателите да дадат гласовете си за него, за да се извиси той, парижкият доктор по право, още повече... за какво? Може би за това — селянчето от Златарица, което някога бе носило цървули, да забрави откъде е излязло.

Смирените, сиво-бели облаци продължаваха да се носят над града, над Баждарлък, над самата тераса. От тях, каквито бяха бели и пухкави, никога нямаше да се появи огън, никога нямаше да тресне трескавица. От един наръч изгнила слама може да се очаква повече — поне дим и пушек...

И си спомни: същите спокойни облаци се носеха над Босфора късно напролет и рано есен. Но тогава той беше хлапак с огромно, задушавашо го любопитство към света. Бързаше да опита всички

удоволствия и съвсем млад, едва шестнадесетгодишен, се напи за първи път с шампанско във френската легация.

В Буюкдере, край Босфора, почти всички легации имаха летни резиденции — къщи, които обеднели бейове и паши даваха под наем на чужденците. Кафезлиите прозорци на някогашните харемлъци още стояха.

Бяха го поканили от канцеларията на легацията. Всъщност директорът на училището го беше изпратил там като свой любимец, един от най-добрите ученици.

Французите — и от легацията, и гостите, неколцина инженери, дошли да подпишат някакъв договор, се отнасяха снизходително небрежно с него, като с „туземец“, въпреки че бяха много любезни. Когато говореха за одалиски, го гледаха, като че ли чакаха той да им ги доведе, а щом пийнаха повече, решиха, че трябва да се веселят не както у тях, във Франция, а по ориенталски. И пак се обърнаха към него. Той със смущение трябваше да обясни, че тия работи не са му известни, все пак е българин, християнин.

— Славянин, като русите? — запита един и се чуха гласове:

— Тогава като славяни, като русите!

— Да, да, ще е твърде забавно!

Но и това той не знаеше, чувал бе за циганки и за табори, за шампанско, „без което не може да се живее“. Досети се и за чупене на чаши. Един негов съученик грък, живял с баща си няколко години в Одеса, често разправяше как се веселели там богатите търговци. Той поиска да му донесат чаша шампанско, застана в средата на залата, премери с поглед тавана и после със замах я хвърли нагоре.

Пенлив фонтан бликна от гипсовия таван и пияните гости заръкопляскаха.

Започнаха да се опитват един след друг, но все не успяваха и това още повече го издигна в очите им.

Глупаво, разбира се, но беше весело, смееха се всички и той самият.

А после, като тръгна с файтона на легацията към колежа, му прилоша, не се досети да каже на файтонджията да спре и започна да повръща, извърнал глава над сгънатия гюрюк — и в светлата нощ оставяше една мръсна диря след себе си.

Никаква диря не бе видял, но това запомни за цял живот — и когато трябваше да се самообвинява, си казваше: да, нищожество съм, нищо не направих в живота си, а вече прехвърлих четиридесетте. И в сънищата си се препъваше в някакви сухи буци — бягаше през угари и стърнища. Къде ставаше това? Може би в онова прибалканско село, откъдето един френски мисионер го заведе в Истанбул? И все същото — бягаше запъхтян, ловеше се в някакви хлъзгави дървета, в които трябваше да се задържи на всяка цена, за да не падне в зиналите пропасти — спасението идваше, ако в стеблото имаше някой ръждив лишей, ръката му вече не се хлъзгаше и той висеше така, докато се събудеше целият в пот, с разтуптяно сърце и пресъхнали устни.

Имаше и други сънища, които го връщаха в детството — виждаше се да препуска на гол гръб лиса кобила и да размахва окичена със здравец бъклица — като калесник на някаква сватба. Никога не беше ставал калесник, но от дете бе копнял да язди тъй, да размахва бъклицата...

Когато келнерът се появи отново с шишето коняк, д-р Стоянович сложи ръка върху чашата си. И с началнически глас рече:

— Сметката!

Вече бе време да посети окръжния управител.

Много по-късно, когато внимателно чистеше френската си ловна пушка в изоставената бейска кула в предполята на Еленския Балкан, д-р Стоянович щеше да си припомни ония събития, които бяха истинското начало на катастрофите с България... и със самия него.

Може би началото беше оня септемврийски ден^[2], в който бе обявена с царски указ всеобща мобилизация „на цялото мъжко население“ — тогава той тъкмо излизаше от външното министерство. Един от посветените в тайните, вече бе свикнал с мисълта, че войната скоро ще започне, и се учуди, когато видя тревожната и в същото време и радостна изненада в очите на хората, които се събираха по улиците.

Но най-странното и най-глупавото беше появата на глашатая барабанчик. В униформа на разсилен от бозов шаек, с бозова фуражка, той спря на близкия кръстопът и като в някое село започна да бие барабана. Биеше силно, със самочувствие, като чакаше около него да се съберат колкото може повече хора.

Години наред кънтяха в ушите на д-р Стоянович глухите удари на тоя барабан — в тях нямаше нищо от тържествеността на маршовата стъпка, отброявана от барабанни удари, нито от фанфарния ритъм на военните оркестри — беше еднообразно, унило отброяване на нещо предварително известно... в тази малка Българийка, в която по улиците на столицата шестваше в бозов шаяк глашатай...

Селски глашатай, селска столица, селска България...

... И *той* — селският син, „първото поколение интелектуалец“ — до края на живота си нямаше да разбере откъде идват силите му — дали от онова, което беше в кръвта му, в далечните, глухи удари на едно прастаро съществуване, или от парижката му титла и всичко онова, което го издигаше според самия него „високо над тълпите“.

Но тогава въодушевляването владееше всички, на широки вълни се разливаше и в самия него.

За ония дни поетът Кирил Христов по-късно в спомените си щеше да пише:

„Почна се най-популярната война, която българският народ през своята история е водил. Ако бях чел някоя книга, където са изобразени бесът, умопомрачението, всички безумства, всички възторзи, които видях през есента на 1912 година, аз бих взел това за измислица на екзалтиран автор. На война срещу турците хукнаха не само яки мъже, не само старци и деца, но дори и жени — като войници!

Заедно с цялата интелигенция на София и аз се озовах още в първите часове на мобилизацията в двора на пехотните казарми. И още този първи ден, сред врявата на хиляди възбудени хора, аз написах песните «Напред към южните предели» и «Идем, идем, сган проклета!». Също там, в двора на казармите, те бяха композирани от Добри Христов, при което и аз казвах по някоя и друга музикална

фраза, намерени от композитора за сполучливи и тутакси нотирани. Така в малко минути леките мелодии бяха готови на няколко гласа, певците разпределени и след половин час песните се пееха в хор. Някои войскове части още на другия ден заминаха в поход с тях. Тия две песни в първата Балканска война са пети до запенване, особено на Булаир. Стихът «Идем, идем, сган проклета!» много пъти е поставян на плакарди пред локомотивите на военните тренове...“

В деня, в който стана депутат, д-р Стоянович започна да води дневник, убеден, че това ще е документация, много нужна на потомството. Поръча си красива кожена папка, в която слагаше изписаните канцеларски листи, грижливо номерирани. В тази папка събираше още изрезки от вестници, служебни доклади с надпис „секретно!“, „строго секретно!“, „конфиденциално“, до които бе успял да се добере, даже някои от защитните си речи, които смяташе, че имат голяма стойност.

В първите дни на войната, увлечен от събитията, той не можа да запише нито ред в дневника си. После насъбра всички вестници, които бяха излизали тогава, донесе от Външното министерство цял куп секретни материали и се опита да подреди всичко в логичен ред.

Извадки от дневника:

В навечерието на войната България имаше територия 96,345 кв. км и 4,432,427 жители. Мобилизационният план разпореждаше да бъдат свикани под знамената 350,000 войници и офицери. И планът се изпълни. Имахме артилерия от 920 оръдия, значителна част модерни. Не достигаха, по-сетне се разбра, обсадните оръдия. Имахме 322 картечници. Големият дял от пушките беше немски — „Манлихер“.

Сръбската армия започна войната, като разполагаше със 150,000 души, 556 оръдия и 156 картечници.

Гърция имаше 100,000 души под знамената с 200 оръдия, без да се брои военният флот.

Черна гора мобилизира 30,000 войници и офицери.

По това време Турция имаше пространство от 1,236,100 кв. км. с 23,000,000 жители. При пълна мобилизация трябвало да се съберат повече от 1,000,000 души, но през 1912 г. Турция мобилизира 60% от запасните. На балканския военен театър бяха съсредоточени 420,000 бойци. В началото на войната турската армия имаше 2,280 оръдия, повечето от Круповите заводи. Пехотата и кавалерията бяха въоръжени с пушки „Маузер“, карабини и много картечници!

След Берлинския договор от 1878 година българският национален въпрос оставаше нерешен, оставаха нерешени и националните въпроси на други балкански народи.

От обществото бяха скрити ходовете на дипломатията, сложните отношения между големите европейски и балканските държави.

Логично беше да се стигне до един балкански съюз против Турция. Но ориентацията на тези страни, по-точно на техните правителства към великите сили, беше различна и това в края на краищата не можеше да не доведе до конфликт.

Германия, Австро-Унгария и Италия се стремяха да проникнат на Балканите. Пречеше им групировката Англия, Франция и Русия. И понеже Русия имаше силно влияние тук, Балканският съюз беше изграден по нейно внушение. Със сключването на договори за отбрана и военна помощ между България и Сърбия, между България и Гърция и устна спогодба между България и Черна гора съглашението беше постигнато. Оставаше да се чака повод.

А поводи имаше предостатъчно...

Кланетата в Щип и Боришкия манастир, по-късно и в Кочани... Бяха избити и ранени стотици невинни хора — мъже, жени и деца. Новият Батак и новата Перущица зовяха за възмездие.

По софийските улици манифестанти носеха националния трибагренник, обвит в траурен креп.

И дойде завършекът — съюзените балкански държави едновременно обявиха обща мобилизация.

И тръгнаха към мобилизационните пунктове нашите резервисти — балканджии, тракийци, шопи, рупци; учители, адвокати, чиновници — поручици и подпоручици, възпитаници на Княжевската школа за запасни офицери.

Бащи не искаха да останат назад от синовете си и се явяваха заедно с тях в казармите. Старци идваха с волски коли да служат в обоза. Ученическите дружини не можеха да поберат всички голобради доброволци.

Как, обаче, бяха посрещнати резервистите?

Различни високопоставени доставчици и военачалници бяха вършили гешефти и злоупотреби и нямаше достатъчно снаряжение, нямаше дрехи и обуца за всички свикани под знамената.

Но това за резервистите и доброволците не беше никаква пречка. Една фуражка или един шинел бяха достатъчни — да има някакъв белег, че са част от българската войска.

А трибагреникът, вече без траурна лента, се ветрееше над всяка казарма. Кавалеристите го разнасяха по импровизираните митинги с червения цвят, обърнат нагоре, знак, че войната е неизбежна...

Цитати от служебни доклади, дописки и кореспонденции:

„По данни на разузнаването турските сили са разположени главно в Одринска Тракия и затова Българският генерален щаб избра това направление за нанасяне на главния удар...“

„Информираме за командващия състав на българската армия: началник-щаб генерал Иван Фичов, командващ първа армия ген. Васил Кутинчев, командир на втора армия ген. Никола Иванов, на трета армия ген. Радко Димитриев.

Цар Фердинанд сам се обявява за върховен главнокомандващ и назначава за свой помощник ген. Михаил Савов...“

„Войната започна на 5 октомври. 2-а армия настъпи по долината на Марица към Одрин. На изток от нея настъпваше по долината на Тунджа 1-а армия. Целта бе 2-а армия да заангажира турските войски между Одрин и Лозенград, а 3-а армия да нанесе масиран удар срещу фланга на Източната турска армия и да овладее Лозенградската крепост. След това 1-а и 3-а армия трябваше да преследват турските войски и да ги изтласкат към морето...“

„Още първия ден турската съпротива беше сломена. Напразно командващият Източната турска армия Абдуллах паша даваше заповеди за настъпление. Турците вече имаха само един изход — да отстъпват...“

„През първите пет дни се развихриха сражения на линията Одрин-Лозенград. Турската армия търпеше едно след друго поражения. В победната летопис на нашата армия завинаги бяха записани имената на Гечкенли, Селиолу, Ескиполе, Петра, Ериклер. Това бяха непрекъснати боеве, ден и нощ. Щиковите атаки следваха една след друга под грохота на артилерията. И османлиите побягнаха, като оставиха оръдията си, обози и снаряжение. В наши ръце паднаха първите пленници. Те са примирени със съдбата си — «така им било писано». Очакват само едно: милостта на победителите.“

„... На 11 октомври Лозенград е завзет без бой. Това е завършекът на първия етап от плана, чието изпълнение започна с укриването от очите на турското командване местоположението на цяла българска армия (3-а армия). При Одрин остава 2-а армия. Другите български сили трябва да продължат преследването на отстъпващите турски части — това диктува военното изкуство и здравият разум.“

Френски военен кореспондент:

„Така бе дадена възможност на турската армия да се организира на линията Люлебургас-Караагач-Бунархисар. Ето наличния ѝ състав и въоръжение: 126,000 пехотинци, 342 оръдия, 96 картечници, 3,500 кавалеристи. Срещу тях първа и трета българска армия разполагаха със 107,000 пехотинци, 360 оръдия, 116 картечници и 2,066 конници. Въпреки численото превъзходство на турците българската армия премина в настъпление. Атаки, контраатаки, ръкопашни схватки... Четвърта Преславска дивизия извършва пробив. Южно от нея е шеста Бдинска дивизия, която разширява пробива. И отново османските бойци бягат, като захвърлят оръжие и снаряжение.“

Руска военен кореспондент:

„От Цариград изпращаха специални наказателни части, които разстрелваха отстъпващите турски войници. Пресни сили бяха прехвърлени от Мала Азия. Всичко това даде възможност на турската армия да организира отбраната на Чаталджанската укрепена линия. Холерата вземаше все нови и нови жертви. Само във 2-а армия през месец ноември от страшната болест умряха 2,260 души.

При това положение на 3 декември в Лондон бе сключено примирие. Армиите останаха по местата си в деня на примирието. В английската столица започнаха преговори за мир.

Но младотурският преврат, извършен със съдействието на Германия и Австро-Унгария, имаше за резултат подновяване на военните действия от страна на турците.

Обаче при Булаир българската войска разгроми противника.

При тази обстановка, за да бъде принудена Турция да сключи мир, трябва да падне Одринската крепост...“

Френски военен кореспондент:

„Одрин е най-важната турска крепост на Балканския полуостров, модерно отбранително съоръжение, построено под ръководството на германски военни инженери, крепост, отбранявана от силен гарнизон под командването на Шукри паша.

Ето и схемата на крепостта: течението на трите реки — Арда, Марица и Тунджа, разделя крепостта на четири естествени сектора — източен, южен, западен и северен.

Главната отбранителна линия е на разстояние от два до четири километра от града. Тук са разположени в пояс двадесет форта, между които има 72 батареи, много от които са на бетонни площадки с бетонни прикрития.

Тежките крепостни и полските оръдия общо са 402, без да се брои артилерийският резерв от 122 оръдия. То значи, че общо са 524 оръдия — повече от оръдията на сръбската и гръцката армия, взети заедно, в началото на войната.

Втората отбранителна линия е съвсем близо до града и се състои от четири самостоятелни затворени укрепления.

А предната позиция е изнесена на разстояние от един до четири километра пред фортовия пояс.

Между предната позиция и фортовия пояс са изкопани многобройни ровове, окопи, вълчи ями, автоматични фугаси и други препятствия срещу щурмовата армия.

Опъната е и телена мрежа, широка от пет до девет метра, която представлява една затворена ограда.

Шестдесетхиляден гарнизон защитава крепостта...“

Български военен кореспондент:

„От самото начало на войната около Одрин се разположи нашата 2-а армия, но не със задача да щурмува, а само да неутрализира турските войски в крепостта и да осигури бойните действия на 1-а и 3-а армия, които напредваха към Лозенград, Люлебургас и Бунархисар.

Три месеца турците се опитваха да разкъсат обръча на нашата войска, но не успяваха. И ако главното командване се реши най-сетне да атакува крепостта, то не беше само поради стратегически съображения, а и затова че самите войници и командирите на 2-а армия вече настояваха:

— В атака!

2-а армия беше засилена с 11-а дивизия, обсадната артилерия на Софийския и Шуменския обсаден парк и две сръбски дивизии (Тимошка и Дунавска, втори призив).

А подготовката на атаката започна с предложението, което се изработи от една специална комисия под председателството на командващия 2-а армия ген. Иванов. Ето проекторешението:

«Армията да атакува с открита сила по способа на ускорената атака Източния сектор от крепостта, като главният удар се нанесе от северния участък от сектора по направление на Куш-тепе — форта Айваз-баба. Начало на атаката — по заповед на главното командване.»

На главното командване беше представен освен това план за използване на артилерията и план за инженерната подготовка.“

[1] „Улови деня“ — в смисъл „Използвай деня“. ↑

[2] 17 септември 1912 г. ↑

6.

Мокра, кишава есен...

Зима със снежни виелици, с внезапни студове — по три дни траеха, водата в менците на водника замръзваше на крачка от огнището.

А в село останали женоря, старци и деца. От петте кръчми само една беше отворена, и то да си купуват хората кибрит, сол и газ. Кекè-Пенчо, без някой да го пита, обясняваше, че е изсипан, затова не тръгнал на война, гузно се озърташе и гледаше рано-рано да спусне кепенците.

Бай Михал през тия месеци беше и писар, и знахар, та и „конски доктор“ — викаха го по къщите да оправя болния добитък.

Вечер дълго оставаше край нераздигнатата паралия. Зелената паница, от която с жена си пиеха подред, така си беше пълна — виното не му се усладяваше, дърпаше късия си мустак, сумтеше и току промърморваше:

— Остава само да седна в някой полог да мътя!

Буля Михалица шеташе из къщи, минаваше покрай него, но все едно че не го виждаше. Мълчалива, със строг поглед, тя усещаше кога мъжът ѝ намисля нещо важно.

Една вечер бай Михал надигна зелената паница с две ръце, намръщи се и на един дъх пресуши наполовина виното, а паницата беше повече от оканица.

— Марийо! — викна той на жена си. — Пий и ти!

Ала буля Михалица не се обади, нареждаше в собата децата едно до друго на постелята върху рогозката, шъткаше им да мълчат и тупваше най-бъбривите.

И тогава бай Михал пак опъна една едра глътка.

И още една, и още... Докато на дъното на паницата се оцъкли червена месечина — виното беше бойлия — дето капнеше, кръв оставаше.

Главата му зашумя, доспа му се, но намери сили да извика:

— Моля да се запише в протокола!

— Ш-шт! — изкътка откъм собата буля Михалица. — Ще събудиш децата...

— Нека и те да чуят! Утре с биволската кола заминавам за Одрин! Нашите сичките са там, в плевенската дивизия. Ще им занеса ядене и пиене и там ще остана!

И продължи да вика в себе си — така гласът му кълтеше по-силно и по-внушително, защото изказваше отдавна затаявани думи:

— Ще се намери и за мене една пушка! Че какво съм тук? Подлога на цялото село. Дядо ми беше азджибашия на три села наоколо, аз от дете с пищови и ножове си играя, по-добър стрелец в Чатма от мене няма. Пък съм се заврял тукана...

Ще тръгне, с биволската кола ще тръгне. Биволът е за дълъг път, а сега е зима, Малък Сечко тънко-тънко сече...

Биволите тежко-тежко стъпваха по пътя към Балкана. Колата, покрита с чергило, приличаше на военните обозни коли.

Бай Михаил се гушеше в кожата от мечи кожи — не че му беше студено, цяла мечка го бе прегърнала, но тръпнеше от предчувствието за голямата неизвестност, наречена Одрин. От Търново се бе снабдил с документи, нямаше кой да го спре, тъкмо обратното, ще го захвалят, че се е сетил за своите земяци и че и той иска да хване пушка като доброволец.

И през заснежения Балкан с биволско пъплене приближаваше към Одрин.

Февруарският сняг, паднал над Одрин и над цялата околност, вече започваше да се топи, когато бай Махал пристигна някъде в тила на плевенската дивизия.

Документите му бяха в ред — и веднага го зачислиха с колата в обоза, където бяха само опълченци, с шаячните си дрехи, с калпаци и цървули, които се бяха поизтъркали.

След дългите месеци обсада бе започнало раздвижване в цялата втора армия — непрекъснато пристигаха и заминаваха куриери от щабовете, но никой не можеше да каже какво ще става. Едни обозни коли пренасяха снаряди за обсадените оръдия в една посока, други —

в друга, същото беше и с цели поделения — едни полкове отиваха в една посока, други в друга и там, където преди това беше разположен полк, пак полк се разполагаше, само че от друга дивизия.

Плевенчани се бяха разбъркали помежду си, два дни бай Михал търси своите земляци. А като ги откри, с разрешение на ротния командир, един мълчалив капитан, успя да ги насъбере край обозната кола и да разтвори торбите с ядене и да отпусти бъклиците с вино.

Всички се бяха променили. Савичката някак се беше смалил, войнишкият шинел като на чучело висеше на слабото му тяло. Лицето му бе изпосталяло, рядка брада растеше по хлътналите му бузи — ни брада, ни четина. Той настървено захапа едно парче суджук, което бай Михал му подаде, и започна мълчаливо да дъвче.

А пък Илия Чотата само мигаше — не му се вярваше, че ще си хапне и пийне „като у дома“ — и само повтаряше:

— Ей, кумец, да ти се не надява чияк! Все едно че бос през Балкана си минал...

Останалите — още седмина чатменчани, като разбраха, че в домовете им е всичко „по живо по здраво“, като Савичката се нахвърлиха на храната.

— Брей, вий големи пости сте му ударили! — не се сдържа бай Михал.

— Пет месеца клечим тукана — продължаваше единствен Чотата да разговаря с него. — Оглушахме от гърмежи... Хеле като докараха крепостните топове... За един ден от всеки топ по петнадесет снаряда хвърчат към града.

И като че за да потвърдят думите му, съвсем наблизко се разнесоха оръдейни изстрели, после загърмяха отляво и отдясно...

Този тътен преследваше бай Михал и в сънищата му. Та и какъв сън тук, на бойната линия.

Войската, настанена в платнени палатки, землянки, дъсчени бараки и просто под навеси в окопите, живееше като в огнена треска — денят ставаше нощ и нощта — ден.

Прожекторите от турския фортови пояс гонеха тъмнината, а снарядните гейзери затъмняваха едва просветващото пролетно небе.

Сърдит вятър кръжеше наоколо, докато в един миг бай Михал го усети да прониква дълбоко в него...

— Вихрушката...

Но сега невидимият вихър ще вдигне не само него във въздуха, за да го стовари неизвестно къде — цялата армия е в кръга на тази безименна, ледена, сърдита вихрушка...

Някъде по телеграфа се носят заповеди.

Някъде има хора със сърмени пагони, с много звезди по тях, които чертаят нещо по генералщабните карти.

Някъде опълченци от обоза късат синджирите на биволите и все пак успяват да изтръгнат от калта пълните с муниции коли.

И всичко това се върти, върти, върти...

... Вихрушката!

Директива от Главната квартира до командващия Втора армия генерал Иванов (по телеграфа на 10 март, седем часа вечерта).

„Втора армия утре, 11 март, с войските от Източния сектор да атакува и заеме предните позиции на противника в този сектор.

Всички останали сектори да поддържат тая атака с едно енергично настъпление.“

От своя страна генерал Иванов още същия ден в 11:30 часа вечерта издава заповед по Втора армия:

„На поверената ми армия се възлага задачата да заеме предните позиции на противника и да го отблъсне зад фронтовата линия, за което заповядвам:

1. Утре, 11 март, 1 часа след пладне, да се почне артилерийска подготовка с всичката обсадна и полска артилерия във всички сектори.

2. През нощта на 11 срещу 12 пехотата под защитата на обсадната и полската артилерия да настъпи и на разсъмване да заеме предните позиции на противника, според както е указано в директивата ми от 1 март т. г.“

А началникът на Източния сектор генерал Георги Вазов събира в своя щаб (една къща в село Гебилер) командния състав на сектора, за да им прочете заповедта на командващ армията и да въодушеви своите подчинени.

Устните заповеди летят — от устата на полковите командири — на дружинните и на командирите на пионерните части, които първи трябва да тръгнат...

И всичко се слива в едно — огън и тътнеж, пожарища и смърт. Петстотин оръдия едновременно стрелят и от четирите сектора. Откъм крепостта заревават оръдията на противника.

Най-силно българите стрелят откъм Южния сектор, за да заблудят врага. И успяват. Шукри паша изпраща там част от резервите си.

А нашите атакуващи колони в ред заемат изходно положение.

Сгромолясването на небето върху разкаляната земя, разтърсващите всичко — и всички — гърмежи завариха бай Михал там, където се нареждаха щурмовите колони на плевенци.

— Е, кумец, сега ни напред, ни назад — ухили се Илия Чотата и задърпа слисания опълченец към взводния командир, един добродушен запасен подпоручик, банков чиновник от Свищов. Подпоручикът беше опитал и от виното, и от мезето на внезапно появилия се опълченец и го посрещна като стар познат.

— Трябва да се изтеглиш, байо...

— И аз тъй мисля, че съм изоставил биволите ненахранени и ненапоени...

— Хе оттука, по дерето — посочи му подпоручикът.

— Знам, знам...

Знаеше пътя, но не знаеше, че там, отгдето трябваше да мине, вече имаше щурмови колони. Един сърдит подофицер го благослови през зъби по-скоро да се маха, за да не опита някой приклад.

Да се маха... Къде? От двете страни на дерето пъплеха пехотинци, земята се тресеше под усиливащия се, влудяващ артилерийски огън.

И тъй до свечеряване.

В един дракалак, свит на две, с гадна болка в стомаха, бай Михал лежеше, без да знае какво става с него.

Сега тъмнината нямаше да му попречи да се върне при земляците си. А на господин поручика ще обясни, че не може да се измъкне назад. Остава само напред — с тях, та каквото ще да става. Дано му намерят една пушка...

Илия Чотата само премигна, като го видя до себе си — цялата рота бе залегнала зад едни ниски храсти.

Чакаха заповед за атака.

В папката си с документация д-р Стоянович бе запазил една дописка, под която авторът — български журналист, не се бе подписал:

„... Прекратяването на бомбардировката от Източния и Южния сектор към осем часа вечерта бе направено с цел да се даде възможност на нашите атакуващи колони да заемат по-спокойно и в ред своето изходно положение за атаката на предните позиции и да въведат в заблуждение противника. Въобще артилерийският двубой през този ден се води с пълна енергия в течение на 7–8 часа.

12 март. През нощта на 11 срещу 12 март, към 3 часа и половина, нашите пехотни части от Източния сектор

начеват настъплението си към Кумдере, което преминават до 4 ч. и 15 м. зоранта. Противникът посреща настъпающите колони със силен пушечен и артилерийски огън. В същото време нашата артилерия откри огън срещу предните турски позиции. Под защитата на артилерийския огън пехотата настъпи смело напред и на разсъмване атакува противника на нож и завзе предните му позиции. Турците отстъпиха на главната си фортова линия, а нашите войски от Източния сектор заеха предните турски позиции: Куш-тепе, Маслак, Малтепе, Сапунджилар, Ески-Кумлу, Пачеджилар и Демиркапу. На предната позиция нашите войски заловиха 12 оръдия и 300 пленници.

В същото време нашите от Южния сектор завладяват Памук-Съртя и повеждат атака срещу Токат-баир и Доуджарас. Тимошката сръбска дивизия достига линията между чифлика Екмекчикьой и могилата, западно от Каньдкьой, на около 3 км от фортовата линия. Нашият 55 полк достига до предните позиции на Ючтепелер. Сръбската дунавска дивизия води бой за завладяването на Папаз-тепе.

В такова положение осъмнаха войсковите части на 12 март. Поставената задача — завладяването на предните позиции пред Източния сектор и отхвърлянето на противника зад фортовата му линия, бе постигната и частите от Източния сектор захващат да се затвърдяват на тези позиции. Със завладяването на предните позиции се начева систематическа борба за добиване надмощие на артилерията и за разрушаване на фортовете. През целия ден артилерийският двубой се води с най-голяма интензивност. По протежение на един пояс от петдесет километра около Одрин се пръскаха ежеминутно с хиляди снаряди, които разрушаваха укреплението и оръдията, деморализираха защитниците им и предвещаваха близкия край на крепостта. Под този адски артилерийски огън пехотата бодро крачи напред и към 10 часа вечерта се опира на 200–300 крачки пред фортовата линия на Източния сектор. Последният момент, моментът на щурма,

настъпва. Артилерийското надмощие на нашата артилерия се чувства вече, тъй като много турски батареи прекратиха отбраната си. Нашата пехота залавя още хиляда пленници и 20 оръдия, от които 7 веднага обръща с гърлата към противника.

Артилерията продължава да гърми. Пехотата реже и унищожава всички изкуствени препятствия, за да си отвори свободен достъп до фортовата линия. При този непоколебим устрем напред, при това геройско държане на нашата храбра пехота и разрушителната способност на могъщата артилерия в 11 часа след пладне, на 12 март, се даде следующата къса заповед: «Фортовата линия на Източния сектор да се нападне и завладей».

На смелата заповед на командующия нашите войски отговориха с една смела атака, която ще остане паметна в нашата история и с която справедливо ще се гордее армията ни. И тъй: на 12 март, вечерта, положението беше следующото: на Източния сектор войските се намират на разстояние 200–300 мрачни от фортовата линия, в Южния сектор се води една ожесточена борба, гърди с гърди, за превземането на Токат-баир; сръбската дунавска дивизия през целия ден възобновява усилията си за завладяването на Папаз-тепе, а тимошката сръбска дивизия остава в същото положение, което заемаше и сутринта.

13 март. През цялата нощ се води една жива артилерийска стрелба от двете страни. Нашата пехота след унищожаването на изкуствените препятствия с изгряването на месечината под защитата на артилерията се хвърля на нож и постепенно завладява фортовете на целия Източен сектор.

В туй време, когато пехотата настъпваше напред, придружаващите я полски батареи следваха непосредствено подире ѝ, а на 100–200 крачки по-назад гаубичните батареи, които със завладяването на фортовата линия веднага се затвърдяват на нея, начеват една ожесточена стрелба по отстъпващите към града турски войски.

Към седем и половина часа заранта цялата фортова линия на Източния сектор бе овладяна от българските войски, които започнаха да преследват енергически отстъпващите турци към северозападния сектор, дето още се държаха. Към девет часа преди пладне се започна обстрелването в тил и на този сектор от нашите гаубични батареи. Шукри паша, виждайки безизходното си положение, дава заповед за подпалването на складовете в Югозападния сектор. Към 10 часа преди пладне нашите войски от Източния сектор завладяват града по левия бряг на Тунджа и към 12 часа по пладне топовната стрелба по цялата линия започва да утихва. В Южния сектор боят продължава до 11 часа преди обяд, а в Западния сектор до 12 часа по пладне. Към 1 часа след пладне не се чуваха вече никакви гърмежи. В 1 и половина часа Шукри паша се предаде на командующия обсадната армия генерал Иванов.

И така тъкмо 48 часа се води една ожесточена борба, борба на живот и смърт.

В Одрин българската армия плени 14 паши, 2,000 офицери, 60,000 долни чинове, залови 16 знамена, 423 здрави оръдия, много бойни припаси и пр.“

53-и Плевенски полк с развято знаме влизаше в Одрин.

Начело вървяха музикантите и оскъдната слънчева светлина играеше на петна по очуканите медни инструменти.

По разкаляната улица, встрани от триредния полкови строй, се точеха в накъсана нишка пленници, охранявани от български войници с натъкнати ножове на пушките.

Градът — с ниските си, едноетажни къщи в покрайнините и двукатните, които бяха повече към центъра, беше странно оживен — по прозорците не се виждаше никой, нямаше хора и по дворовете — улиците бяха погълнали всичко в тоя ден.

Бай Михаил крачеше накрая на ротата, наметнат с ямурлука, с пушка, която носеше като тояга. Пред очите му всичко, което бе преживял през последното денонощие, се смесваше — и мъглата,

която бе покривала бойното поле, продължаваше да се дигли около него на сиви талази. Чуваше викове, чуваше и гласа на Илия Чотата:

— Айде, кумец, че ще ни пречукат тука на откритото!

И пълпеше напред, лягаше в локви, забиваше лакти зад някакви храсти и стреляше, без да се цели. Отсреща беше врагът, който също стреляше, без да вижда точно къде са те. Имаше само две огневи линии, които бързо се приближаваха.

Проходите в телените мрежи бяха съвсем тесни, разширяваха ги с ножове, с ръце, с телата си...

Там някъде блестеше големият купол на Султан-Селим джамия. Четири тънки минарета пробождаха небето около него.

Ето я, ето я джамията, която толкова време бяха виждали само отдалеч!

Полковото знаме се вееше пред каменната ограда на джамията.

Документацията в черната кожена папка се оказа много полезна за служебната работа на д-р Стоянович — там намираше материали за своите доклади. В един плик бе запазил голяма изрезка от вестник, изпратена му от Париж, от нашата легация. Това беше кореспонденция на френски журналист, който, по обичая на военните, бе пожелал да остане името му в тайна и се бе подписал „капитан Жан“.

„Днес, неделя, сме в Одрин. Изгледът на южния и югоизточния фортов пояс е жалък. В пространството между града и укрепленията няма ни едно дърво — всичко изсечено. От два дни вали дъжд, от който почвата съвсем се разкаля, и конете затъват. С очи може да се различи едно-друго само до редицата крайни височини, що заобикалят котловината, в дъното на която е разположен Одрин. Между фортовете се забелязва крива пътека, постлана с чакъл, и по нея теснолинейна железница за пренасяне на муниции. Тук-там личат черни следи от бившия турски лагер. Останали са само счупени патронни каси, счупени ножници и щикове, шинели, разпрани дюшеци и съдрани чували с боб. Някои палатки са

почернели от пушека. Други, полуразвалени, са разпрани от шрапнели и вятърът ги развява и тук-таме се вижда по някой турски труп, които българите не са успели да заровят — един сякаш седнал и търси нещо изгубено, друг прострян, сякаш спи, трети седнал с наведена глава, сякаш се моли; един подпрян не знам как до стълба на една палатка, сякаш пази и чака неприятеля. Всички почернели, с подути лица, с откъснати от шрапнелите крака, някои полуголи. Всички околности на фортовете до сто и петдесет метра изотзад са буквално разорани от гранати, с трапища от по един метър дълбочина и пет-шест метра ширина. По височините земята навсякъде е почерняла и нийде се не вижда трева. Самите фортове са развалени.

Нападението откъм южния и югоизточния сектор, откъдето българите са проникнали, било тъй силно, щото там не е останало нищо. Казематите са разбити, окопите развалени, покритите пътища за сношаване между батареите също разнебитени и изпълнени със свалени топове. От фортовете се открива великолепна гледка, далеч към хоризонта, отдето пристигнали българите, преодолявайки всички спънки и минавайки през мрежа от бодлива тел за превземане на щик окопите, дето турците стоят и досега в положението, в което ги е заварила смъртта. На петдесет метра от другата страна, по предната част на фортовете личат тук-там дървени кръстчета. Българите — победители, паднали там, за да отворят път на другарите си, спят и те последния си сън. Едвам петдесетина метра разстояние ги дели от турците, но следите от сраженията, що са се разигравали там, свидетелствуват за куража, който победителите трябва да са имали за завладяването на позициите.

Одрин прави приготовления и празнува, доколкото това е възможно за един град, завладян преди пет дни и в който дъжд вали от две денонощия — за да посрещне новия си владетел.

Официалното влизане на Н. В. Царя на българите се очаква днес или утре. Конвойт пристигна. Българските

знамена стават все повече и повече. Много турци, гърци и арменци отиват във верноподаничеството си дотам, щото си връзват на ръцете трицветни платна — бяло, зелено и червено. Фесовете все повече намаляват и се заместват с всякакви други калпаци, сламени шапки от средлетния сезон и кадифени с най-фантастични форми. Някои, смятайки шапките «боливар» и «панама» за недостатъчни, са си поставили кръстове на гърдите за доказателство, че нямат нищо общо с победения ислям. Пристигналите от София и Пловдив стражари се стараят да турят ред в навалищата от файтони, волски коли и каруци, возещи провизии, пътници и пренасящи в града нещата на предалите се турци. Грабителите, които се възползвали от първите моменти на безредиците и се промъкнали в изоставени къщи за грабеж или искали да си задоволят жаждата за отмъщение, се преследват и наказват строго. Тук-таме из затътените улички се виждат стражари да вдигат кепенците на някой дюкян, в който повидимому няма нищо подозрително — и отведнъж се чува рев, викове, заплашвания, сетне безогледно бягане на пет, десет, петнадесет души, които падат един върху друг и се блъскат в надпреварването, бягат като плъхове, заловени в сирене, и хвърлят торби с боб, сапун, кутии с вакса, пушени риби, часовници и най-последно стражарите докопват по неколцина от тях.

Пленниците от редовната турска армия биваха разпращани в околностите на града. Продължава се диренето на някои турци, които са се скрили в празни къщи или у свои едновеерци. В същото време жени и деца, които след първата залия се разпръснали почти из целия град или които през време на обсадата били намерили подслон в някои жилища, отдето сега стопаните ги пъдят от страх пред репресалии — отиват да си търсят огнищата или да се скрият де да е. Постоянно се движат групи от напалшени жени и деца с многоцветни юргани, мъкнат вещи, бохчи и кутии. Жалко зрелище. Тези бедни хора във всеки чужденец, включително и в мене, французкия журналист,

виждат свой враг — постоянно поздравяват, извиняват се и обясняват нещо, а в туй време кутиите и бохчите падат, юрганите се разгъват, нещастниците се хлъзгат из калта. Наистина жалко зрелище, защото това са майки, жени и дъщери, които не знаят нищо за съдбата на близките си и в страха си все още намират куража да ви помолят да занесете писмо или тютюн на техните синове или мъже. А как би могъл човек, дори при най-добра воля, да намери техните синове или мъже?

Българите вече имат доста грижи по прехраната и настаняването на хилядите пленници, та и за самия град. Известно е, че комендантът на Одрин вдигна във въздуха складовете с храни и железопътния мост на Арда. Казват, че когато пашата бил отведен при българския командващ и му предал сабята си, генерал Иванов изразил недоволството от тази му постъпка.

— Аз изпълних своя войнишки дълг — обяснил Шукри паша. — Всички разрушения бяха направени, преди да изпратя своите парламентъори.

— Вие изпълнихте войнишкия си дълг — отвърнал му българинът, — но постъпихте безчовечно спрямо своята войска и градското население, които ще гладуват, докато се поправи мостът, за да можем да им доставим храни, от каквито вие ги лишихте.

Тъкмо това правят сега българите.

По неизвестни причини Шукри паша преди предаването си не дал заповед да се сгрупират войсковите части и да си стоят по местата. Повечето турски войници най-напред избягали във вътрешността на града, без обаче да сторят някому зло или да причинят смущения, и се завърнали после, та се сгруппирали сами, кротко, около първия свой началник, когото срещнали. Много войници са изпочупили пушките и ги захвърлили...“

7.

Една френска мисия, водена от бившия военен министър Мисимй, пристигна в София само няколко дни след падането на Одрин.

Лично президент-министърът нареди на д-р Стоянович да придружава мисията и той бързо стегна пътния си куфар.

Мосю Мисимй беше цивилен, но с войнствен вид. Не говореше много, имаше обаче изразителни очи на провансалец, засукани нагоре на два едри кравая мустаци и обичаше енергично да ръкомаха с дясната си ръка. Обожаваше старите коняци и любимото му сирене беше Мère Pison. Всеки два-три дни той въвеждаше в словесно обръщение някоя любима дума, която повтаряше до втръсване на всички — навярно и на самия него.

В София това беше думата „интересно“.

— Интересно... твърде интересно...

Това се отнасяше за всичко, което видеше — джамията в центъра на града, касапските дюкяни, ваксаджиите пред банята. Интересни му бяха дори гаргите, които кацаха на цели ята в градската градина.

В Одрин се появи думата „изключително“.

Още от железопътната гара, която се намиреше на три километра от града, като се огледа наоколо, той каза своето първо „изключително“, което може би се отнасяше за силния дъжд.

Около гарата се простираше предградието Карагач с планирани широки улици, с неколкоетажни къщи, каквито нямаше в самия град — хотели, европейски ресторанти, европейски и турски кафенета, пълни с хора.

Два файтона очакваха френската мисия — освен мосю Мисимй имаше още трима полковници и един цивилен секретар.

(Като се настаняваше на застланата с протрито килимче седалка, д-р Стоянович се сети — както винаги когато сядаше във файтон — за онова нощно пътуване край Босфора, когато повръщаше над сгънатия гюрук и оставяше една мръсна следа след себе си.)

Но сега, със самочувствието на висш магистрат, той бързо потуши неприятния спомен: „Докога ще бъда мазохист!“ — и с позата на победител заразглежда главната улица на превзетия град, по която минаваха.

Беше двадесети март, следите от обсадата и от щурма на крепостта още бяха пресни и на д-р Стоянович се стори дори, че долавя тънък дъх на барут.

Като се люлееше във файтона до мосю Мисимй, той се сети, че преди да тръгне, от военно-политическото отделение на Генералния щаб му бяха дали материали, които „на всяка цена трябва да доведе под различни форми до знанието на господата от френската мисия“.

— Нашите военни специалисти смятат, господин Мисимй, че обсадата и превземането на тази голяма крепост ще се изучава от днес нататък във всички европейски военни академии — високо каза д-р Стоянович.

Самохвалството не беше чуждо на бившия военен министър и той ценеше това качество в събеседниците си.

— О, да! — съгласи се веднага той. — Това е нещо изключително!

— ... Ние за пръв път използвахме авиацията за бомбардиране на военни обекти.

— Да, да...

— ... За пръв път използвахме тъй наречения „огневи валяк“ и „барабанен огън“, приложени от военния инженер генерал Георги Вазов. С това нашата артилерия показва изключителните си качества. — Д-р Стоянович се улови, че и той започна да говори с „изключителното“ прилагателно на мосю Мисимй, и млъкна.

Секретарят, който седеше на тясната седалка срещу него, любезно се усмихна, извади бележника си и прочете:

— Има още нещо, господине, което нашите военни кореспонденти не са пропуснали. За артилерията — неподвижния заградителен огън. Да, и още... тъй наречената щурмова артилерия. После, нощните атаки, групите за правене на проходи в противниковите заграждения. Бих добавил за авиацията, че е била използвана за хвърляне на пропагандни материали, за коригиране на артилерийската стрелба и за правене на фотоснимки.

— Вие, господине, улеснихте моята задача. Всъщност всичко това е теоретичното обобщение. Сега остава да видим резултатите...

— Тук съм записал и за вашите врагове в крепостта — продължи секретарят да разгръща бележника си. — Техният генерал Шукри е имал балон, с чиято помощ се е правело наблюдение за разположението и промените във вашите части. Имал е също така радиостанция и мощни прожектори, да не говорим за многобройните първокласни оръдия.

— Много ме задължавате с тази ваша изключителна осведоменост. — Д-р Стоянович още веднъж, без да съзнава, спомена любимата дума на мосю Мисимй и ядосан на себе си, че не е „във форма“ и се оставя един най-обикновен писарушка да го води за носа, сърдито сви устни и обърна глава встрани.

В дъното на улицата се виждаха минаретата и куполите на Султан-Селим джамия.

Покрай неравните тротоари се низеха редици от високи газови фенери, поставени на железни стълбове. Отгоре на всеки фенер имаше полумесец и това беше някак странно сега, когато отвсякъде се чуваше българска реч и трибагреници се вееха високо над ниските къщи.

Желанието сам да разгледа превзетия град го накара набързо да настани французите в хотела, да им определи час за вечеря и да тръгне напосоки.

„Нима всичко е толкова просто, както изглежда? — объркано се питаше той. — Нима онова, което обмисляхме в кабинетите, което крояхме с дипломатически кодове, така бързо става реалност за цяла нация, за милиони хора?“

И се чувстваше горд, че е един от избраниците, които могат да определят съдбата на нацията, съдбата на милиони българи. Да, войната е концентратът на истинския живот — мъжкото начало, първичната сила, която, съчетана с предвидливостта на водачите, носи победи!

(Не продължаваше по-нататък разсъжденията си — че победите за едни означават поражение за други; че има победи, които крият в себе си едно бъдещо поражение; че нарушеното равновесие по неведоми пътища само изправя наклонените на една страна везни...)

И пак както при влизането в града се озова при Султан-Селим джамия. Няколко войници, скупчени около един подофицер, гледаха към купола на джамията — там сочеше ръката на началството. И д-р Стоянович вдигна глава. И видя голямата дупка в кубето — следа от българска граната.

Въодушевлението пак го завладя. Тръгна покрай оградата на джамията и размаха по войнишки ръце. Говореше в себе си като пред многолюдна аудитория и чуваше как кънти гласът му: „Турция е пред пълен разгром, господа! На дневен ред е въпросът за разпределението на завзетите земи. Не завзети, не! — освободени!“.

Но по-нататък вече не знаеше какво да говори. Докога ще съществува Балканският съюз? Дали няма да излезе истина онова, което се шушукаше в министерството — че цар Фердинанд е започнал тайно сондажи за споразумение с Турция чрез Кочо Хаджикалчев? Това би означавало предателство към съюзниците ни и те няма да ни го простят... Румъния отново ще постави въпроса за компенсация — ще иска от България Южна Добруджа заради куцовласите в Македония. „Спорната зона“ със Сърбия е готов повод за раздор. Гърция също ще намери повод за конфликт срещу една уголемена България...

И все пак ние сме победителите и никой не може да ни отнеме тази победа!

Срещу него се зададе запасен подпоручик с позната Физиономия. Ето с кого ще заговори сега за превземането на крепостта, за да научи интересни подробности. Тепърва ще се приказва за Одрин. Нали в Генералния щаб казваха, че идва една холандска военна мисия, начело с инспектора на инженерните войски, изявили са желание да дойдат и други мисии — германска, руска, италианска, белгийска, японска. Дори един английски генерал поискал разрешение да разгледа Одрин.

Когато подпоручикът дойде на няколко крачки, той се сепна — спомни си, че това е един от ония селски учители социалисти, които по време на предизборните кампании задават неприятни и неудобни въпроси на кандидатите за депутати.

Нищо! — великодушно махна с ръка д-р Стоянович. Сега победата обединява всички.

Но преди да спре и да заговори на подпоручика, за чието име не се досещаше, един опълченец се изпречи пред него.

— Господин Стоянович! Драго ми е...

— О, бай Михале! — с маниера на демократичен чорбаджия възкликна господин главният секретар и протегна десница.

Бай Михал се здрависа, като му разтърси ръката. Но и това сега можеше да понесе и да извини д-р Стоянович, защото въодушевлението от победата продължаваше да се разлива нашироко в него.

По улицата приближаваше един от полковете победители — чуваха се ударите на барабан и тропотът от стотици крака в калдъръма на стария град.

Двама войници се катереха по оградата на Султан-Селим джамия и се опитваха да закрепят там още едно трицветно знаме.

Ударите на барабана ставаха все по-силни — те отекваха в съзнанието на д-р Стоянович, кънтяха по улицата, с непозната енергия наелектризираха целия град...

ЧАСТ ВТОРА
ПЪРВИ ПОГРОМ, ВТОРИ ПОГРОМ

1.

Пак бяха пълни вечер петте чатменски кръчми, пак кънтяха от гласове, но сега всичко беше някак друго — нямаше ги дружелюбните подмятания, комшийските закачки, веселите провиквания.

Савичката бе контузен на сръбския фронт — върна се с превързана глава, с една платняна манерка и със способността да усеща земетресения.

Това, за земетресенията, отначало всички мислеха, че е измишльотина, но когато прочетоха във вестника за земетресение едн-каква си степен в Анадола, станало „в четвъртък по обед“, сетиха се, че точно тогава Савичката бе изскочил бос на улицата и бе насъбрал хората, като викаше да излязат от къщите, защото земетресението от Турция приближава към нас и може всички да загинем...

Бай Михал се зае с лечението на Савичката — вареше му някакви билки и му ги носеше в кръчмата в черни шишета от течна мая за сирене. Шишетата бяха плоски, много удобни — да сложиш в едно такова шише ракия вместо крондирче, и в кръчмата взеха да подхвърлят:

— Ей, Михале, дай и на мене едно от тия шишета, да го напълня с миналогодишната, че да видиш тогава какво земетресение ще стане...

Савичката опитваше от сварените билки, плюеше и мърмореше:

— Де да те знам дал' не ме тровиш, зер съм едничък в цяла България, дето усеща великата мощност на природата.

— Хайде, хайде — придумваше го бай Михал, — пий! Цялото село те гледа как ходиш като слънчасал.

— Не ми разсичай думата на две, Михале! Ти по-добре ми хвърли боб. Ей ти бобчетата, както ги искаш — четиридесет и едно, снощи два пъти ги броих, преди да ги сложа под възглавницата. Спах на тях и чувах как оттатък Турция земята се тресе, ама слабо, до нас няма да стигне...

От тънкия си пояс Савичката извади една купена на беленския панаир кърпа и я развърза. Вземаше едно по едно бобчетата, шепнеше

нещо и ги слагаше пред себе си на масата.

Бяха в кръчмата на Кекè-Пенчо, само двама край дългата маса — Савичката вече бе омръзнал на другите с разказите си за земетресенията по света и с несвързаните си думи.

Сега той бе пресушил само едно юзче ракия, но погледът му беше странно замъглен — по-рано така не гледаше дори когато се пренасяше в иманярските си откровения.

— Сърбина с мустаките... Чакай, ей! Ще ме мушкаш, а? То таз трънка може да се и прескочи, ама трябва да се засиля...

Бай Михал мълчаливо го наблюдаваше. Мъчеше се да разбере какво става със Савичката — дали има видения или само си припомня нещо по-скоро с думи, отколкото „наяве“.

А Савичката забравяше къде се намира. Пак беше на война, с изкалян шинел и пушка в ръка. Пушката с ножа отгоре държеше с две ръце, както ги беше учил фелдфебелът — „на нож“. Бяха в атака, прегазиха сръбските окопи, взводът отмина напред, а той остана около една висока трънка, за да намушка някакъв сърбин, който нито бе умрял, нито бе избягал навреме.

Но и сърбинът имаше пушка с щик отгоре, и той като Савичката си бе изстрелял патроните. Ако единият се опиташе наново да сложи пачка патрони, другият в това време щеше да го настигне и да го намушка. И тъй — гонеха се около трънката, ту от едната, ту от другата страна, чуваха запъхтяното си дишане и се дебнеха кой кого да надене — на ножа или на щика... По едно време сърбинът изтърси една дълга псувня. И Савичката не му остана дължен, и той умееше опашато да псува. Гонеха се, псуваха се, слюнките им хвърчаха наоколо, докато гласовете и на двамата пресъхнаха.

Вече можеха да издават само по едно „ъх“ и да мучат с началните звуци на някакви нови, сега измислени ругатни.

Веригите на атакуващия български полк бяха отминали далече напред, но сръбската артилерия продължаваше да стреля и от време на време над главите им профучаваше по някой снаряд.

По едно време Савичката се сети, грабна фуражката си, хвърли я право в лицето на сърбина и докато оня се опомни и остана няколко секунди на мястото си, с два скока го настигна и го мушна в гърдите, както ги бяха обучавали да мушкат сламените чучела в казармата. Но сламата само изсъскваше сухо, а сега ножът изхрущя в кокала, после

потъна в нещо меко и когато дръпна пушката си, Савичката видя как куртката на сърбина цялата почервеня.

В това време съвсем наблизко падна снаряд, и още един, и още един... От небето валяха едри бучки пръст, после нещо блесна в очите на Савичката и той потъна в някаква бездънна яма.

Когато го изровиха, първото нещо, за което се сети беше:

— Къде е сърбинът?

— Какъв сърбин — изръмжа един от гробарите. — Ти се благодари, че не беше затиснат с много земя, пък и краката ти стърчаха, та те видяхме...

Но той дълго стоя там, сред израненото бойно поле, сред ямите от снаряди, които приличаха на зинали войнишки гробове.

Всичко се тресеше около него — възвишенията трептяха като в мараня, тежките сиви облаци подскачаха нагоре-надолу, като че бяха изрязани от картон и някой ги дърпаше с конци. Светът бе станал толкова чуплив, толкова нестабилен, че Савичката тихо захлипа. Как щеше да живее сега, как щеше да ходи по тази играеща под него земя, как ще прогони мисълта, че е убиец. При Одрин беше стрелял, беше се хвърлял в атака, но това беше като някак си на шега, ни един турски войник не бе видял да пада от негов куршум.

А сега всяка нощ се стряскаше на сън от по-силни и по-слаби земетресения и сърбинът с окървавената куртка често слагаше глава на възглавницата до него. Нищо не му казваше, само го гледаше с тъжни очи и тихо пъшкаше. Когато се събуждаше, той чуваше собственото си запъхтяно дишане и опипваше възглавницата.

Ако земетресенията бяха силни, той скачаше и започваше да вика:

— Там! Там земята играе!

И сочеше с ръка посоката.

От билките, които му даваше бай Михал, само му се доспиваше по-рано, но и по-рано ставаше, преди втори петли. Хич не му трябваша лекарствата на Михаля, наистина по-добре да му гледа на боб — дали му предстои дълъг път, защото на Савичката все му се струваше, че мъките му не са свършили и пак ще се озове някъде сред някакво друго изровено от снарядите бойно поле, и ще хлипа там, захвърлен, изоставен от всички...

— Михале — с променен, благ глас му заговори той, — знайш ли, всеки чияк е и вълк, и агне.

— Какво, какво? — недоразбра бай Михал.

— Ти убивал ли си хора?

— Нали бяхме сички при Одрин, стреляхме, после ни вдигнаха в атака.

— Там беше като в мъгла, все едно камъни, повлечени от придошла река.

— Камъни ли? Хората не са нито камъчета, нито камъни.

— И камъчета, и камъни са, кога ги повлекат мътните и кървавите... Тогива чияк няма мисъл, други разсъждават зарад него. Цяла рота може да изстребиш и хич да не ти мигне окоето. Ама да останеш очи в очи с оня сърбин и да го гониш около трънката...

Бай Михал вече много пъти бе слушал разказа за намушкването на сърбина, но едва сега се сепна: ето какво мъчи Савичката, очите на сърбина, кървавата му куртка, стоновеите му. Затова билките наистина няма да помогнат, по-добре да му хвърли боб.

И започна да реди зърната...

Савичката си замина, успокоен, че от три седмици до три месеца не му предстои никакъв път и че в това време поне на село земетресение няма да има — в боба, който Михал хвърляше, той вярваше, защото още когато беше ерген, му предсказа, че ще се ожени за Дългата Рада — мома със зестра три декара ниви и един декар ливада.

Бай Михал остана сам на масата. Подвикнаха му от чорбаджийската и от една друга маса да отиде при тях, но той отвърна, че имал да пише някакво заявление. Извади от вътрешния си джоб хартия. Кекè-Пенчо му донесе мастило и перодръжка и той затисна листа с изпитото юзче.

Никакво заявление нямаше да пише.

Искаше да бъде сам, за да се уталожат мислите, които Савичката разбуня в него — знаеше, че въпроси, на които не може да даде свой отговор, само привидно утихваха в него — те се появяваха после най-неочаквано, остри и мъчителни, като настървена глутница го заобикаляха и трябваше някой друг да му се притече на помощ.

Така беше в Одрин, когато срещна пред Султан-Селим джамия д-р Стоянович — тогава го измъчваше мисълта какво ще стане по-

нататък. Превзехме Одрин, сега Цариград ли ще превземаме? Ще ни стигнат ли силите за това?

Д-р Стоянович усмихнат го потупа по рамото, като чу какво го тревожи.

— Радвай се, че си оживял, бай Михале. Това е най-важното нещо на война. За убийтия е все едно дали е победител, или победен.

— Слава богу, доста оживяхме. Как така да живеем, като мъртъвци ли?

— Колкото и да си блъскаш главата, драги, нищо от тебе не зависи. Съдбата на нацията е сборно понятие. Освен това има висше ръководство, има висша власт, която е отговорна за всичко.

Отговорна, вятър! — ругаеше в себе си той. — Закопаха България и какво — царят същият, само ония с цилиндрите са нови, ама върви че ги различи един от друг.

Те всички само едно знаят да говорят — „добруването на народа“, „свобода и демокрация“. Най-много за свободата дрънкат. Ако се вярва на вестникарите, „слънцето на свободата“ никога не залязва над България.

Не залязвало...

То и когато свети, не грее, ами изстудява. Зло слънце. Зъбато...

Такова слънце светеше за селяните през войните — за ония, за които, като ги свикваха под знамената, имаше песен:

*„... там на бойното поле
ще трябва славно да се мре...“*

(Той при всички трудни случаи допускаше, че ще стане най-лошото, а най-лошото на война е да те убият. Смъртта обаче му изглеждаше като някакво неестествено състояние, което на други може да се случи, но точно на него — не... И тъй — вярващ и невярващ в злата съдба, той живее като войник в отпуската — хубаво е сред своите, но и това има край...)

Опълченец с орден от Балканската война, в Междусъюзническата той дори не помисли да тръгне за фронта. Вече нямаше доброволци.

Остана в село, за да се нагледа на онова, което щеше да става — черни жалейки по портите, реквизиционни комисии, които като че не бяха от българи, ами от черкези.

През войните кметове ставаха все радослависти — пееха песента „Да живее дядо Радославов“ и караха бай Михал да им пише различни „покупателни“ — трупаха имоти и в село, и в Свищов и Бяла, даже в Русе и Търново.

Петима души, двама от тях хаджии, старите чорбаджии, откак бай Михал ги помнеше, само се оплакваша, че парите не им стигат и че все нещо не им върви — те като даваха пари под лихва, правеха това тайно, на четири очи, само дето караха сиромаша да целува свалената от домашния иконостас икона.

Новите чорбаджии бяха по други — доскоро с по петдесетина декара, увеличиха имота си пет-шест пъти. И тримата седели на кметския стол, те като софийските големци се бяха научили да бъдат „демократични“ — държаха се със селяните като с равни, говореха им на „бай“, „сватанак“ и „кумец“, заедно с тях одумваха нарежданията на властта, но вдигаха накрая рамене — „Какво да се прави, сватанак, срещу ръжен рита ли се, ще даваме и ще мълчим“.

И старите, и новите чорбаджии за бай Михал бяха все една стока — той не уважаваше хора, които заради пари са готови да загубят човешкия си образ и които въпреки богатството си живеят като къртици. Парите са затова — да ги харчиш. Жив и здрав ли си — щом си кадърен, все някак ще се справиш.

И за да потуши в себе си някаква дълбоко заседнала мисъл („всички ще измрем като мухи“), за да забрави вихрушката, която всеки миг можеше да го прегazi — сега вече безвъзвратно, — той ходеше от време на време в Свищов, Русе или Търново — да се срещне със стари приятели, да повърти черното бастунче със сребърната дръжка, обут в английските си чепици, с накривен на една страна астраганен калпак.

След едно такова пътуване се върна без бастунчето — беше се поразпуснал в един русенски хотел-ресторант и парите не му стигнаха да оправи сметката. Друг път трябваше да пожертва астраганения калпак. От някогашните безгрижни дни в Букурещ останаха само английските чепици.

През военните години най-много му тежеше не недоимъкът и несигурността, а озлоблението между хората. Всички се бяха озлобили, и то не само срещу властта, но и един срещу друг.

Като ги гледаше и слушаше, и в село, и по градовете, той се измъчваше от едно-единствено желание — да им каже някак, че всичко това той вече бе някога преживял — тогава, когато месата му се скапваха и само видът на здравите хора го вбесяваше. Повечето не знаят, че злобата, която носиш в себе си, още повече те смазва, още повече те тегли надолу.

(За жълтицата, която открадна от света Марина и която толкова пъти беше ѝ връщал, той с никого не споделяше — то си беше негов личен, никога неизплатим дълг...)

Няколко пъти той се опита да говори ту с един, ту с друг, най-вече с отпускари. Казваше им: „Махни с ръка на всичко лошо. На крива дума и на хорско захапване не отвърщай — само още повече ще ти дотегне животът. По-добре да помогнеш, когато можеш, на тия, гдето са по-зле от теб...“.

— Ти, бай Михале, голям християнин си станал. Пък както си и книжен чилиак, само да речеш, владиката ще те запопи — подхвърляха му язвително и той се затваряше в себе си и сам се ругаеше: „Заел съм се да оправям кривогъзия свят!“.

Но светът, какъвто и да беше, го обсаждаше от всички страни и той пак намираше някого да „излее“ мислите си.

В тия години неговата къща беше отворена за всеки, който почука на вратата. С каквото можеше, помагаше на вдовишките семейства и спестените му парици бързо-бързо се стопиха.

Здраве да е, всичко ще се оправи — успокояваше се той и само по този начин потушаваше мисълта за вихрушката, която бе тръгнала от фронта и шеташе по селата...

Напразно го обиждаха, като му казваха, че бил станал „голям християнин“. В църква той ходеше от Великден на Великден, с поповете отдавна бе скаран, още на млади години, когато павелският поп бе закачал една булка, негова роднина, та той се оправя с него. Тия кешиши бяха превърнали вярата в занаят. Без вяра не може да се живее, но всеки сам, с всичките си мисли и стремления избира в какво да вярва. Може в едно дърво да вярваш, щом така се чувстваш по-уверен и с по-голяма твърдост гледаш злия свят около себе си. Никой

не може да живее сам, а като живееш с другите, разбираш, че всеки си има дертове и сметки, които са толкова различни, колкото хора има по света. Тогава какво може да ни обединява?

Това, че сме от един род? — То може да важи за селото... а и за цяла България, ако всеки мисли, че е част от едно племе.

Но по света има безброй племена, всяко със свои богове, които никой не може да помири един с друг. Истинска бъркотия, можеш ли да сещиш кон с магаре?

От тия мисли главата го заболяваше и всеки път той си казваше: по-добре да гледа и слуша какво става около него, така поне неговите собствени терзания изчезват, затрупани от хорските мъки и от „световната неразбория“, за която бе чел в някакъв вестник...

Като се върнаха от втората война, вечер в кръчмите селяните по-малко пиеха, повече говореха. Човек с кеф пие само когато му е провървяло и има за какво да почерпи, да се похвали, да насъбере сили за още по-големи работи. От мъка пият само побърканите и пияниците.

Приказват, по цели часове приказват и все кръжат около най-главното, като Савичката с оня сърбин около трънката, гонят се едни други и не се сещат, че в средата има нещо, което им пречи и ги кара да се въртят като побъркани...

А „средата“ е онова „висше ръководство“, онази „висша власт“, за която в Одрин говореше д-р Стоянович.

Какво излизаше тогава? Мамка й на тази висша власт, щом ни забива в земята и ни кара да си гризем цървулите — до този извод ще стигнат хиляди българи и тогава — какво ще стане?

Прав ще излезе Савичката, като казва, че във всекиго от нас дреме по едно агне и по един вълк. Както се случи — веднъж вълкът си показва зъбите, друг път агнето само слага главата на пъна...

2.

В папката с документация д-р Стоянович беше сложил нови изрезки от вестници:

„Да не забравяме, че за нашето поражение имат значение и следуюците факти: българската войска бе пръсната тънко по дългата линия от Деде-агач до Видин и поради това тя нямаше внушителна сила никъде да нанесе на неприятеля тежък и съдбовен удар. Да не забравяме и това, че в същото време около 50–60,000 души се намираха в отпуск. Прекарването на войската от едната граница тъкмо на противоположната не беше лесна работа. Между това трябваше да се бърза. Войниците, напоени от зловредния дух на критиката, правена от опозиционната безогледна преса, която осъждаше правителството в протакане на войната, нетърпеливи поради приближаването на жътвата, неподготвени морално за дълга война, и то на различни фронтове с много неприятели, па и по други причини, отиваха неохотно. Искаха отпуски и дори доста бурно проявяваха своето недоволство, като някои забравиха честта на отечеството си, а други сами се отлъчиха от службата. Войниците криво мислеха, че офицерите желаят войната със съюзниците, защото получават големи заплати. Някои дори заявяваха, че не желаят да се бият със сърбите и че войната трябва да се прекрати на всяка цена. Недоволството и разслабването се усилиха от отстъпването Силистра на Румъния и от ужасното земетресение във Велико Търново, Горна Оряховица и Лясковец, от които места войниците добиха скръбни известия за своите домове.

Мнозина се питаха: защо се е тирнала българската войска по такъв дълъг фронт от Бяло море, та до Видин...“

„Ще си подпише смъртната присъда оня народ, който пръв нападне бившите си съюзници.“

Парижкият вестник „Temps“

„Доживяхме и тоя срам — една чужда войска, румънската, да дойде на десет километра от София и един техен аероплан да прелети над главите ни да пусне румънското знаме с надпис «Поздрав от румънските войници на софийските граждани...».“

„Лекомислената акция на 16 юни 1913 година имаше и други важни последици. Тя уби хубавото българско име в Европа. Ореолът, създаден около България, за нейните усилия и победи, изчезна. Целият свят рече: българите отказват приетия от тях арбитраж, нападат ненадейно вчерашните си съюзници и проливат братска кръв, когато всичките им доброжелатели ги съветват да изравнят препирните си със съседите миролюбиво. Тъй говореха не само политиците, които имат своите невинаги чисти сметки, но и много учени — българофили, професори. Българите бяха изоставени от всички...“

„Когато цар Фердинанд реши на 16 юни 1913 г. в несъгласие с правителството да напада бившите си съюзници, той, изглежда, не е смятал, че ще дойде време н от него да се иска сметка.

Правителството на прогресивно-либералната партия, начело с д-р Стоян Данев, сега нека не се оправдава. То не съветваше царя към разумност, а му даде възможност да действа с развързани ръце...“

„След свършването на войната с Турция за балканските народи е необходимо да сключат още митнически съюз и да установят общобалкански парламент...“

„Работнически вестник“ — от 17.IV.1913 г.

16 юни 1913 година

Без формално обявяване на война по заповед на цар Фердинанд Втора и Четвърта български армии започнаха военни действия срещу Сърбия и Гърция.

На 30 юни румънските войски нахлуха в Добруджа, два дни по-късно те минаха Дунава при Оряхово.

Пак на 30 юни турската войска премина граничната линия Енос-Мидия и без бой завладя Одрин. Появиха се и башибозуци...

Дори Черна гора участваше в настъплението срещу България.

И катастрофата не закъсня. Четиридесет дни бяха достатъчни да бъде разрушено всичко постигнато дотогава.

„Повече от половин милион яки българи бяха мобилизирани и затова всякакво производство замря. Още тогава започнаха бунтове — в IX пехотна Плевенска дивизия. На 25 май късно вечерта се появи брожение сред войниците от 33 пехотен Свищовски полк при гара Бойчиновци, където се появиха агитатори, издигнати бяха трибуни и се държаха речи против войната. Бунтът продължи четири дни и освен Свищовския овладя и Троянския полк. И в други полкове имаше брожение. А в Белоградчик някои офицери бяха убити, един полкови командир се самоуби. Казват, че тоя бунт се ръководел от един команден комитет, в който влизали войници и подофицери, някои от които били с висше образование. Водачите на бунта — 32 души, бяха дадени под съд...“

„Добре осведомени среди твърдят, че германският канцлер Бетмах-Холвег заявил на австро-унгарския министър на външните работи граф Бертхолд: «Никой не знае как ще свърши войната между Сърбия и България, но едно ще бъде факт — който и да излезе победител във войната, двата народа ще отслабнат и ще се ненавиждат един друг».“

„В Балканската и Междусъюзнишката война бяха убити, измряха от разни болести и изчезнаха 72,716 войници и офицери, без да се броят десетките хиляди ранени. От тях само през Междусъюзнишката измрелите и убитите са 33,000 и ранените — около 60,000 души. А тази втора война трая само четиридесет съдбовни дни. Общите разноски за двете войни се пресмятат на около 700 милиона златни лева. България доби нова територия 15,700 кв. м. Следователно един квадратен километър ѝ струва 50,000 зл. лв. и пет души загинали.“

„Сега, когато се започва една унищожителна Европейска война, пред сички нас се възправя въпросът — къде е нашето място?

14 юлий 1914 година, когато Австрия обяви война на Сърбия, беше само началото. Русия веднага вдигна оръжие да спаси Сърбия, а пък Германия се яви в помощ на Австрия. Франция, като съюзник на Русия, обяви война на Германия, а малко по-сетне Австрия — на Русия. Англия взе повод от това, че се нарушават договорите, и влезе във войната на страната на Русия и Франция, като заяви пред целия свят, че защитава «малките народи». Белгия отказа на Германия да прекара войски през територията ѝ, защото била в съюз с Франция и Англия. И тъй, срещу Германия и Австрия от изток се наредиха три държави — Русия,

Сърбия и Черна Гора. От запад — Франция, Англия и Белгия.

Останалите европейски държави, както и Италия, пазят неутралитет.

Ще издържим ли ние на тази си неутрална позиция?

Съглашението ще се опитва да ни примамва на своя страна, Централните сили — също...“

„На запитване в Народното събрание г-н министър-председателят д-р В. Радославов заяви: «България не е ангажирана с никого и не бива да се ангажира, защото с това ще изгуби. Правителството пази строг и лоялен неутралитет».

С тази своя декларация г-н Радославов обезсили противниците си, които искат коронен съвет, преоценка на политиката и коалиционно правителство. Нежелающите война явно ще се задоволят с отговора на президент-министъра, но има партийни групировки като народници, демократи и прогресисти, които поддържат да се обсъди въпросът дали не е дошъл часът Българин да се намеси на страната на Съглашението, те не вярват на г-н Радославов и искат коалиционно правителство от цялата парламентарна опозиция...“

„Вече се знае по цяла България за позива към цар Фердинанд, подписан от четиридесет души писатели, общественици и професори начело с народния поет Иван Вазов, в който се обръща внимание на Негово Величество, че правителството води страната в един път, противен на народните традиции, на българските чувства и на държавните интереси. В позива може да се прочете и следующото: «Положението е извънредно важно и съдбоносно, та се налага на всички българи спокойно и здраво да обмислят поведението, което трябва да държи България в общоевропейските кървави събития».“

„Известиха ни за едно ново до царя писмо, написано и подадено на 16 март т. г.^[1] от 111 първенци, всички столични граждани, начело с г-н Иван Вазов и д-р Стамболски, в което му казват:

«Свидетели на бедите през 1913 година и обезпокоени от нови, още по-страшни, които могат да постигнат България, ние се отнасяме с истинска откровеност до Вас. Българският народ подир една война, която го покри със слава, днес е най-злочест на Балканите. Неговата злочестина иде не от тържеството на вражеското оръжие, а от непредвидливост, несговор и некоректност на тия, що водят съдбините му... Победите, спечелени с толкова скъпи жертви, останаха безплодни.

Ние се борим за България, за нейната независимост, дори за нейното съществуване. България е най-великото благо. Тя трябва да стои над всичко. Свещен дълг на държавния глава е да сплоти народните сили. Обединени, цар и народ, ще тръгнат из традиционния път близо до братска Русия. Съдбините на България в този час са във Ваши ръце. Обединете народните сили и ги поведете със самоотверженост рамо до рамо с потомците на цар Освободител — за достигане на поставения от него завет. Всякакви други пътища водят към катастрофи, еднакво страшни за народа и короната.»“

На 10 септември 1915 година беше обявена мобилизация.

На 1 октомври 1915 година със специален манифест бе обявена война на Сърбия.

България се намеси в Европейската война на страната на Централните сили.

И стана онова, което прозорливите умове виждаха още в самото начало...

КАТАСТРОФАТА^[2]

Събота, 21 септември 1918 г.

... Облякох се и отидох в града. В кафене „България“ хора с увиснали носове... В редакцията на „Военни известия“ и във Военното министерство не научих нищо утешително. София бе прекарала една такава нощ, каквато не познаваше дори през 1913 г., макар „подоброто“ общество да се бе веселило в театъра, на концерта на една немска музикална капела във Военния клуб, както и на някакво градско увеселение. Чух възмущение от лекомислието на интелегентните софийски тълпи.

Ония, които не разбираха, но смътно чувстваха смисъла на събитията, вече бяха успели да се разделят на няколко лагера; едни бясно критикуваха и до запенване разправяха какво трябвало било да се направи еди-кога и еди-кога си, за да не дойде дотам; други бяха изгубили ума и дума; трети оптимистически уверяваха, че работата не е непоправима, че катастрофата не засяга само нас, а и германците, които непременно ще направят всичко, за да се спаси положението. И всеки знае всичко, всеки учи, всеки отваря сергия да продава ум, а сам едва ходи на два крака. И никой нито подозира, че и да се избегне сега гибелта, тя в близко бъдеще пак ще настъпи, защото този народ, включително интелигенцията му, е лишен от най-първите условия за образуване на държава.

Отидох да подишам чист въздух по цариградското шосе. Тълпи от безгрижни, напудрени и напарфюмирани жени и момичета. Въпреки непознатата в никой друг край на Европа скъпотия на платове и обуца, няма ни една в старо, ни една в нещо останало не отпреди войната, но поне от миналия сезон. Жени, чиито приходи не надминават повече от 200–250 лева месечно, носят на гърба си тоалети за 1,000–1,500 лева и повече. Тук най-ясно се чувства, че си в столицата на един погиващ народ.

Понеделник, 23 септември

Днес заварих София, от една страна, цинично безгрижна, от друга, бясно обвиняваща. Разбира се, касае се за едно незначително малцинство. За голямото мнозинство бе безразлично каква власт ще се установи в страната.

Днес чух в една кръчма например такъв разговор:

Един Пижо, който, чини ти се, едвам преди три години се е изправил на задните си крака, разправяше на друго себеподобие:

— Я му думам, дека е улав, а он се смее. „Държавата, каже, че погине, разбираш ли?“ „Разбирам аз, казвам му, ама ти не разбираш що мелеш! Като погине, та що? Нали и на други па че си плащам данако?“

— Е, па! — потвърждаваше другият.

— Я го питам: „Даскале, знаеш ли ти приказката за нивата и кьоравио поп?“. „Кажи, вика, да я чуя.“ „Един поп с едно око, думам му, попитал нивата си: кой ти е господар, познаваш ли го? — Как да не го познавам? — рекла му нивата. — Ти си сто и първио кьорав поп, що си ми господар“ „Е, та що от това?“ — каже. Думам му: „Учите се вие, младите, ама залудо. Чувам децата, като четат, че тука некога било гръчко, па сръбско, па турско, па по-рано нам чио, па още по-рано нам чио, пък си думам: «Е, четете, ама не разбирате!».

— Те това! — потвърждава другият.

— Земя господар нема, днеска моя, утре твоя!

Плювнах и излязох от кръчмата.

... През тоя ден се уверих за лишен път и в друго: че цяла България е едно село, дето няма тайна. Не само министри, депутати и тям подобни, но и най-нисшите слоеве на обществото вече знаеха същинското положение! И народът освен че се беше примирил с най-лошото — с влизането в София на гърци и сърби, с ограбването на България и изстребването на интелигенцията ѝ, но и че безсмислено злорадстваше.“

[1] 1915 г. ↑

[2] Из дневника на Кирил Христов ↑

3.

Оказа се, че целия си багаж — онова, което му беше най-нужно, д-р Стоянович може да събере в два куфара, без шестте ловни пушки, които зави в един общ пакет.

Оказа се още, че скъсването с вчерашния и днешния ден може да стане в един миг — решаващ „край!“ и тръгваш с влака за Горна Оряховица в най-обикновен третокласен вагон.

Но дрехите ти, скъпите ти куфари те издават, хорицата с протрити каскети и калпаци, с окъсани дрехи, с пусти, следвоенни погледи се вторачват в тебе с мълчалив въпрос: „Какво го е накарало този важен господин да пътува с нас?“.

Не им казвай нищо — ти и да искаш, не можеш на никого да обясниш какво се случи с тебе през последните седем години, за да бягаш сега от всичко онова, което си изграждал три десетилетия.

И все пак тук, в трета класа, е по-добре. В тапицираното с кадифе първокласно купе щеше да продължи доскорошното ти съществуване — налучкващи разговори с висши офицери и с висши магистрати кой си, какъв си и по какъв начин можете взаимно да си бъдете полезни. После — модните сега оплаквания от всичко — като се започне с „нещастната съдба на България“ и се свърши с „простолюдието, което навдига глава“.

Във влака той разтвори едно томче на Алфонс Доде. Беше го чел преди години и с чер молив бе отбелязвал това, което му бе харесало. Сега не можеше да чете подред, само го прелистваше, и откри мисъл, която го порази:

„Човечеството е тъй старо! Винаги се налага да вървим по нечий стъпки.“

И той, който смяташе, че неговите лични драми са единствени и неповторими, се запита: вярно ли е това наистина? По чии стъпки вървя?

Нима и други са постъпвали така — зарязвали са всичко — кариера, удобен дом, семейство?

... Бягали са, хиляди са бягали, и то по същия начин — с набързо събран багаж, с желание колкото се може по-скоро да заличат миналото в себе си, да не гледат настоящето и да търсят в бъдещето само едно — тишина, спокойствие.

Да бъде сам, съвсем сам... сред тишината на Еленския Предбалкан — там, в един изоставен бейски имот, купен на безценица преди десетина години, с гори, ниви, които даваше на изполица, и една бейска кула. Единствената му грижа в Горна Оряховица бе да наеме файтон с бързи и здрави коне.

Тук, от горния етаж на бейската кула, той откри, че има високи, забулени със синя омара върхове, че има поляни с кротнали се по тях стада, че от къщите с плочести покриви спокойно се вие мирен дим и един прост и ясен живот тихо и невидимо се лее по познати, стари коловози.

Юсеин Герджика — дългогодишен пазач на имота на д-р Стоянович, вече седемдесетгодишен, беше съвсем оглушал, но още ходеше изправен, с ловна пушка през рамо, с бяла чалма и силихлък, от който стърчаха чирените на няколко ножа. Мустаците му — целите побелели, но със заострени краища.

Той посрещна господаря си пред каменната кула с темане, а зад него две ловджийски кучета тихо ръмжаха и въртяха опашки.

— Жив бях, ефендимис, пак да те видя — рече той почтително и се обърна, изшъка на кучетата.

А д-р Стоянович само го потупа по рамото, пъкна му в ръката няколко едри банкноти и мина покрай него — бързаше да се качи на най-горния кат на кулата.

— Ама, ефендимис... — обидено се обади Герджика. Не знаеше какво повече да каже. Старините си изкарваше по милостта на софийския големец, който не се интересуваше от имота си — идваше от дъжд на вятър, с по някоя ловджийска тайфа. Иначе кръчмаринът Йончо в село се занимаваше с нивите, той ги даваше на изполица, той сечеше и гората му. Герджика трябваше да живее в кулата и да я пази

така, че като дойде „Истоян“ от София, да има где да пренощува с гостите си и да ги заведе на лов.

Кулата беше непокътната — първият кат превърнат в зимник, вторият в просторно помещение с огнище в единия край и миндерлъци край стените — тук можеше удобно да се живее. За малките студове имаше меден мангал, останал от последния бей, владетел на кулата. Светлина проникваше от няколкото мазгала горе към тавана — оттам и куршум да влезе, няма да те удари, ще падне като презрял плод, смазан от каменните стени.

Третият кат беше мястото на защитниците на кулата — с тесни бойници, седем на брой, мрачен и хладен.

Но тъкмо от този кат д-р Стоянович се захласна в тишината и спокойствието, в яснотата на живота, който по неуловими пътища течеше наоколо. И реши — тук ще му е „кабинетът“ — през деня ще прекарва сред тия сурови, каменни стени в четене на любими книги, открити през ученическите и студентските години и вече забравени. Искаше отново да опита сладостта и опиянението на някогашното съприкосновение със света на писаното слово.

Но той трябва да е защитен от хората. Във всеки мазгал ще заложи по една пушка — преброи ги, само за един не достигаше — и ще каже на Йончо Кръчмарина — по-скоро Герджика ще каже на Йончо от негово име — нека в селата наоколо да знаят; ако някой приближи на изстрел от кулата, да се прости с живота си.

Ще заговорят за него, че се е побъркал. Толкоз по-добре. Ще го оставят на мира с вечните си молби и оплаквания.

А сега нека каже на Герджика да донесе ракия и колкото и да го е гнус от сланината — да отиде при Йончо и да вземе от него едно парче сланина, пресен хляб, лук и сирене.

Лука смаза на коляно, както бе виждал да го правят старите балканджии, с които бе ходил на лов по тукашните места. Сланината беше крехка, извадена сега от саламура, а хлябът се топеше в устата му. Ракията изпълни миндерлията стая с аромата на свеж плод — шишето жълтееше и полумрака и Герджика не се въздържа:

— Ефендимис, такъв ракь-кефй и царят няма!

Кой цар, новият ли, царчето, гдето си маже мустаците с парфюмирано масло от Париж — той бе бледа, невзрачна личност. Синът на големия престъпник рядко е талантлив като баща си.

Какви ли хора вече е насъбрал около себе си?

Без да съзнава, той отново се върна в София, в кабинета си във Външното министерство, където чиновничеството с папки в ръце чинно влизаха при него един след друг.

(Всъщност в него винаги бе живяла една притаена мисъл — че ще му се случи нещо лошо, че всичко, което бе градил толкова години, ще рухне само за миг — и когато при конфликтни ситуации това не ставаше, той си отдъхваше — „пак ми се размина“ — до следващия път, до следващите неприятни изживявания.

Откъде се бе наслоило в него това тревожно очакване за неизбежна катастрофа? Много пъти се опитваше да си обясни и все не можеше. Навярно се чувстваше в чужда среда — и като адвокат, и като депутат, и като висш магистрат. Навярно имаше и друго — че съзнаваше слабостите си — той беше умен, но не и хитър, понякога не можеше да съобразява най-елементарни неща, които за хитреците около него бяха просто един добре изигран „номер“. Интересно как само за няколко десетилетия след Освобождението успяхме да създадем цяла прослойка управници — прости, пък хитри, малокултурни и примитивни, а иначе като че ли изучавали от детство Макиавели...)

Катастрофа... и лична, и национална.

(Каква само тема за един психологичен „етюд“!)

Но по-лесно се говори в множествено число... за погромите на България...

... Няма да се оневинявам. Всички сме виновни... най-вече за раболепието ни пред „величеството“, за това, че с мълчанието си поощрявахме неговите маниакални амбиции. А Кобурга само това и чакаше — след свалянето на Стамболов, мечтата му беше да въведе „личен режим“. Измененията на конституцията^[1] бяха негово тържество...

И си спомни как на един официален банкет не някой друг, а сам президент-министърът г-н Гешов, който беше и министър на външните работи, улови под ръка новия си помощник и му заговори тихо, като че ли му доверяваше дълбока тайна:

— Знаете ли, д-р Стоянович, ние имаме за цар един гений! България е малка за Негово Величество!

Д-р Стоянович гледаше като треснат. Пиян ли беше господин президент-министърът? Или се подиграваше с него?

Той се взря в лицето му. Не, не беше пиян, той почти не пиеше, вдигаше чаша само за наздравица. Порази го друго — г-н Гешов сияеше от някаква вътрешна радост. Да, той се радваше, че имаме за цар един гений.

(Изглежда, вече бе изостанала вековната практика доверително да се казват само ония неща, които не бива да достигат до чужди уши. Раболепието и угодничеството бяха открили нови форми...)

Тогав д-р Стоянович за пръв път се запита: какво правя тук, сред тия безгръбначни двуноги? Нима моите гласоподаватели са ме изпратили в Народното събрание, за да им докажа, че мълчанието е висша проява на житейска мъдрост?

България била малка за цар Фердинанд. Той бил гений...

Да, той наистина е гений — злият гений на България. Но колко късно всички разбраха това!

... А някога Начевич му бе припомнил думите на Томас Хобс, че адът — това е твърде късно постигнатата истина...

В кабинета му, във Външното министерство, имаше една саксия с филодендрон. Когато прислужниците забравяха да го полаят, красивото растение бързо повяхваше. После жадно поемаше вода, за да се съвземе наново.

И съвсем замаян, той се попита дали разсилните ще се сещат да поливат филодендрона, или ще го оставят да закрее...

Ама за какво съм се закахърил! — изсмя се в себе си той, но чу гласа си и се сепна: започнах да си говоря сам, побърквам ли се наистина?

Не, не... Трябва да свиква със самотата, с общуването със самия себе си.

... И да живея като циганите — ден за ден... Бъдещето не ме интересува. Само слабите духом отлагат да живеят по-късно от страх

пред днешния ден. А миналото е за старците — да се утешават, че все нещо хубаво е имало в живота им.

Не съм старец. Никога няма да бъда старец — защото не желая да живея с миналото.

(И си опомни за оня стар овчар на върха на Балкана, който не знаеше на колко години е — „Трябва да са повече от сто...“. А като го попита как е доживял до тази възраст, прекалявал ли е с ядене и пиене, пуши ли, с жени занимавал ли се е, той отговори: „От всичко съм опитвал, само че друго е... От дядо си знам да живея с леко сърце — каквото е било, било е, хич да не мислиш що си препатил. Нещо ще става — туй е сичкото...“.)

Излиза, че до дълбока старост стигат ония, които не са стари по мисли. Или може би любопитството към света ни крепи? Защото любопитството към другите, към онова, което става около тебе, е бягство от собствените ти проблеми, погледът ти е отправен винаги навън. Болезненото начало в човека започва с обръщане погледа навътре и продължава с ровене в задния двор на мислите.

Какъв друг извод може да се направи? Че клюкарите имат най-здрава инстинктивна природа, защото рядко се занимават със себе си...

Но аз така наистина ще се побъркам — каза си той. — Ще се побъркам от прекалени логични мисли, от навика си на юрист всичко да подлагам на мисловна дисекция и винаги да стигам до ясен извод... А това е друг вид глупост — глупостта на прекалено разсъдъчните, които смятат, че разумът управлява света.

Разумът, вятър, тези две катастрофи, тази Европейска война с всичките ѝ ужаси показаха, че Европа си остава вечно зелена глава, че юношеството на античността е заменено с една смешно зряла възраст, която всъщност е началото на края... жена на четиридесет и пет и мъж на петдесет години, с уж буйни чувства, които всъщност са угасване на чувствеността, привидна жизненост, която прикрива отпадането на силите...

... Нямам никакво намерение да „прописвам“ наново. Нали като студент по цели нощи бълнувах с чужди думи...

(Там, в чуждите декадентски стихове се преплитаха отровни лиани, дъхаше на абсент, зеленооки жени с разширени от дълбоки

страсти зеници мълчаливо гледаха странни, отровени от страдание мъже, небето беше много ниско и по парижките улици като агенти на погребални бюра ходеха Отчаянието и Смъртта...

... И Бодлер, разбира се — гонен от „Насладата-палач“, която насочва всички към „празненство проклето“ — за да стигнем всички до „Разкаянието, което се усмихва“.

— О, скръб! О, скръб! Гризат живота часовете...

... И ние вървим сред лес от символи, блуждаем без пътека...)

Понякога думите сами се подреждат в стихове — това е начин да дишаш, да възприемаш света. И не е нужно да вземеш молива, за да ги запишеш — те и така, като словесна стихия остават в теб — със смисъл, който не си осъзнал в мига на първата им поява, с някаква скрита сила, която все някога ще експлодира. И това, че ти си решил да избягаш от София и наистина си вече на двеста и петдесет километра от уютния си дом, в една изоставена каменна кула, е без значение — може би ти никъде не си заминал, може би си още по-дълбоко хлътнал в собственото си тресавище — едно лъжливо заминаване, което... с какво може да бъде сравнено? Природата е вечно движение, но кой може да каже как избираме посоките... или по-точно — кой избира посоките?

Някъде отеква гръм.

Есен ли е, или пролет?

От тясната бойница се вижда само един отрязък небе. „Една грижливо отрязана порция небе“ — би казал някой декадент... или просто някой от вечните многознайковци, които за всяко нещо търсят интересна словесна фигура — в парижките кафенета има цели тълпи от тях, занимателни са, но бързо дотягат.

Снощи беше пълнолуние, месечината бе набъбнала от кръв. Какво е останало от нея?

В ранните зари на небето висеше един прозрачен кръг с бели петна по него — като че прояден от молци — от тънките, хищни облачета, които кръжаха наоколо.

От бойницата се виждаха гърбовете на възвишенията, които заобикаляха от една страна скалистия връх, където се издигаше кулата. Тези възвишения очертаваха неговата собствена ненарушила

територия — простреляна от заредените с вълчи сачми ловни пушки, които само чакаха някой да натисне спусъка.

И тъкмо в тоя миг на ранното зазоряване той си помисли: какво ли ще стане, ако обърна една от тия пушки към самия мен?

От втората седмица всичко започна да се повтаря като в служебно ежедневие — черното котле с димящо прясно мляко, което Герджика смъкваше с една кърпа от огнището и пълнеше две паници — голямата за „чорбаджията“, по-малката за себе си. Като стар гавазин, той си знаеше мястото — отиваше със своята паница в долния кат, където дробеше в млякото парчета изсъхнал хляб и чакаше „Истоян“ да го повика. Ако не го повикаше, тръгваше към селото за обед, който кръчмаринът Йончо приготвяше и сипваше в две котелки. Котелките бяха войнишки, германски, с дълги дръжки и лесно се носеха.

До обяд д-р Стоянович четеше в кулата, като сменяше ту миндерлията помещение, ту най-горния кат. Пушеше много, разхождаше се покрай бойниците и следеше дали някой не се приближава до „границата“. Още нито един път не бе гръмнал, заплахата му, изглежда, бе подействала и това колкото го радваше — че думата му „тежи“ — толкова и го озлобяваше — нима се свършиха дръзките хора в България? Нима всички са с превити вратове?

И все пак честолюбието му бе поласкано — и тук, сред тия полудиви гористи възвишения, той си остава „елитна личност“ — с постъпки, които малцина могат да си позволят.

Преди десетина години, когато от време на време записваше ония свои мисли, които смяташе, че са резултат на собствения му житейски опит, в една тетрадка с черни корици, той бе надраскал с нечетливия си почерк: „Честолюбието — тази самонавиваща се пружина, която е толкова по-съвършена, колкото човек е по-интелигентен“.

Това звучеше като превод от френски и сега той се запита: нима години наред съм живял само привидно сред българи? Нима винаги съм дишал чужд въздух?

И с удивление поглеждаше през някоя от бойниците към сините вериги на Балкана, като че ги виждаше за първи път — те бяха

примамващият хоризонт на неговото детство, те и сега преграждаха погледа му към далечините — някога неизвестните, сега прекалено добре познати далечини...

И земята, която се простираше наоколо, беше от неговото детство — вълнообразната земя на Предбалкана, с гори и сечища, с лъкатушни рекички, с ниви като кръпки по склоновете...

(И той беше научил в София шопската приказка за нивата и за сто и първия къорав поп.)

... И неговите ниви, купени само затова, че кулата се продаваше с тях.

И той е сто и първият къорав поп.

И той върви по нечии стъпки. Само че не знае чий живот живее уж от свое име. Как беше юридическото определение? „От свое име и за своя сметка...“.

Сметката, която рано или късно трябва да платиш. Не е ли това другото име на смъртта?

Последното приключение, което трябва да се изживее...

Главата го болеше непрекъснато. Не беше взел никакви лекарства и единственото, което притъпяваше болката, беше старата сливова ракия, която кръчмаринът Йончо му изпращаше.

В бързината на внезапното заминаване д-р Стоянович не бе забравил да вземе нередовно воденият дневник и цялата кожена папка, вече надписана с красиви букви: „Материали по двете национални катастрофи“. Сега там имаше не само изрезки от вестници и доклади, но и различни възвания и позиви. Бе успял да направи по един препис от „изложенията“, които Военно-политическото отделение при Щаба на Действащата армия всеки месец изпращаше с надпис „строго секретно“ до правителството. В тия изложения истината не се криеше — поповете помежду си не се лъжат.

„Днес само една шепа политически авантюристи, подкупени патриоти и държавници, лакоми гешефтари и спекуланти, сплотени около една алчна за власт, богатства и блясък династия, са, които тласкат българския народ против неговата воля във войната...“

Ние заявяваме, че нищо не дели балканските народи и че това, което ги хвърля във взаимозстребителни войни, то са капиталистическите и династическите интереси на владеещите класи и династии. Опасението на балканските и европейските народи от ужасите на бушуващата всесветска война е в събарянето на капитализма и неговите спътници: милитаризма и империализма. А то ще се постигне с непримирима революционна класова борба на пролетариата от всички страни, сплотени чрез международната солидарност. През границите ние подаваме братска ръка на работниците в Сърбия, Румъния, Гърция и Турция и заедно с целокупния балкански пролетариат извикваме:

Долу войната! Да живее мирът! Да живее международната работническа солидарност! Да живее балканската федеративна република! Да живее освободителният революционен социализъм!“

(Из „Възванието“ на ЦК и парламентарната група на БРСДП (т. с.) към българския народ.)

Из „Изложението“ на Военно-политическото отделение при щаба на действащата армия за месец юни 1918 година:

„Всеизвестно е колко безпретенциозен и издръжлив е нашият войник и колко малък е онзи минимум, който би го задоволил.

Какво е действителното положение?

След постепенно намаляване на хлебната дажба сега се получава около 600 гр. хляб от един състав почти 100 процента царевичен, и то от брашно, в което нерядко се констатират и кочани; облеклото и обувката приблизително на половината от войниците се намират в такова състояние, че за да постъпи на служба една смяна, е принудена да облече дрехите и обувката на другата смяна.

Своето обезсърчение завърналият се от отпуск войник предава на всички свои другари и разговорите се въртят освен по бойните преживявания, главно около въпросите кой кмет или секретар-бирник как злоупотребявал, как кметовете търгували със захарта, сиренето, солта, газта и пр., как комитетите не се грижели за бедните войнишки семейства, къде е отишла вълната, къде е българското жито, защо на фронта липсва тютюн, кой печели, кой трупа богатствата, кой е освободен с министерско постановление и с какво се занимава сега,

как останалите в родината мъже сквернели семейната чест на войниците и пр. Всеки най-малък кът си има една аферистична групичка за гешефти, спекуланти и неморални сделки и се сблъсква с нея.

Разменяните мисли между отделните войници утвърждават неговото убеждение, че спекулата и безредието са система, и го карат да гледа на отделните и най-малки злоупотребления като на прояви на едно велико зло за страната в дадения момент и за нейната бъднина. От отпуск войникът дохожда в частта си с възмутена душа и с протести и критика в уста.

Така е станало, че на много места по позициите е възникнала мисълта, изказвана твърде рязко и определено: «противникът е в тила».

... Войникът се удивлява винаги на германската култура, организация, работоспособност, но също тъй винаги е констатирал хладна надменност, егоизъм в държанието на своя съюзник.

Какви заключения си прави нашият войник сега по позициите, когато вижда германските войници редом до него да се хранят с пшеничен хляб и да констатира, пътувайки за и от отпуска, как чужденци изнасят каквото свърнат из България, няма защо да се казва.

Трябва само да се подчертае, че се явява вече по различни точки на фронта един многозначещ въпрос: «България на чии интереси сега служи?».

Всички горепосочени фактори са понижали духа на армията в значителна степен, и то не до едно пасивно състояние, но има вече прояви на известна отрицателност — дирят се мислено виновниците, изказват се закани по адрес на административни лица в царството и началстващите лица по фронта, отделни войници и малки групи вече дезертират, а други групи отказват да се бият.“

Из „Изложението“ за месец юни 1918 год.

„... Скъпотията, спекулацията, липсата на хранителни припаси в родината продължават да изпълват войника и офицера на фронта с грижи и мисли за тяхното семейство и да влияят угнетително върху духа на бойците. Типични са характеристиките, които фронтът прави за тия неблагоприятствия“. „Войниците се безпокоят до отчаяние за

своите близки“ (дивизионен свещеник на 5-а див.), „Реже се войнишкото сърце от глада на децата“ (1-а армия, ценз.), „Служим за 10 макари или 1 тенекия мас“ (изявление на офицери от 2-а Отделна Армия).

Типични случаи на недобросъвестност от страна на разни държавни органи се разнасят и през м. юлий от уста в уста по фронта и създават яд в настроението. Тъй напр. донася се от 1/5 бригада, че говорели, какво у народния представител Германски били намерени 32 чувала брашно, 3 чувала ориз, 2 чувала фасул, няколко тенекии зехтин, няколко сандъка захар, а също тъй, че у кмета се намерили такива продукти незаконно съхранени.

... Докато едни продължават да бързат да изкористят положението, у други засяда все по-крепко недоверието въз властта, че тя ще смогне да осигури прехраната на семействата им — недоверие, което поражда скептично отношение и към най-добрите мероприятия.

Желанието за мир не е изгубило нищо от прежната си сила; умората и досадата на фронта с нищо не са намалели. Това желание се съчетава с идването на новото правителство и между войниците в някои части била разпространена вярата, че новото правителство ни приближава към мира... За дотегване, втръсване от войната, чийто край не се виждал, се говори в рапортите на 2-а и 3-а Отделни Армии. Въобще краят занимава всички..."

В-к „Пряпорец“ от 9 август 1918 год., бр. 179, год. XX

„Министрите на фронта

Първата дума на правителството на г. Малинов бе отправена към войниците на фронта. С тях то сподели своите чувства, мисли и намерения; за тях то почна да полага най-големи грижи още от първия ден на своето управление. И не само защото то е правителство народно и армията е народна, но и защото никой повече от него не съзнава, какво е тя днес за българското отечество.

От завчера половината от министрите са на фронта... Това посещение, което министрите правят на героите на фронта, е начало на ред посещения..."

В-к „Пряпорец“ от 4 септември 1918 год., бр. 199, год. XX

„Височайшият гост

От вчера насам гост на царя и столицата ни е саксонският крал Фридрих-Август III.

Заслужава да се отбележи един факт, който навремето направи радостно впечатление в България. Преди отпразнуването 500-годишнината на стария Лайпцигски университет Негово Величество Фридрих-Август III, който е получил висшето си образование в този университет и който се счита за негов покровител, благоволи да приеме представителите на нашия университет преди ония на много други по-стари университети. Това внимание още тогава показва, че кралят на доблестните саксонци храни симпатии към нашия трудолюбив и демократичен народ...“

В-к „Пряпорец“ от 9 септември 1918 год., бр. 203. год XX

„Височайшият гост

Днес след пладне ще пристигне в столицата ни Негово Величество баварският крал Лудвиг VII, за да върне посещението, което нашият цар му направи през миналата година.

Кралят е 74-годишен беловлас и мил старец.

... Дунав, който извира от баварските планини, е естествена връзка между нас и баварците. Баварецът, който се отличава със своя темперамент на южняк, със своята прямота, искреност и добродушие, има много общи черти с българина. Затова българинът в Бавария се чувства едва ли не като у дома си...“

В-к „Пряпорец“ от 20 септември 1918 година, бр. 213, год. XX

„Интервю с министър Костурков

— Войниците със своя здрав ум чувстваха и знаеха това, което аз им говорех, и те ме разбираха добре. В техния поглед, в тяхната душа се четеше героичното решение да устоят докрай и да не паднат духом пред враговете. След онова, което видях на фронта и което чух от нашите войници и офицери, аз се убедих, че там е най-здравата физическа и морална част от нашия народ.

Войникът на фронта е истински светец и мъченик и вие трябва да отидете там, за да видите какво е направил той в продължение на три години само със своите ръце, с примитивни средства — със своя силен дух. Той е извършил епическа работа, за да защити своята родна земя. Само със своите ръце, с една мотика и една лопата е издълбал скалите, изнасял е на гръб на две хиляди метра височина грамадни дървета, за да приготви здрава и сигурна защита...”

„На 14 септември 1918 г. в седем часа сутринта започна артилерийската подготовка на настъплението на ударна група съглашенски войски при Добро поле. Там противникът разполагаше с 57,000 души и 555 оръдия срещу 15,000 българи със 158 оръдия — съотношение четири към едно.

На 18 септември Южният фронт при Добро поле беше пробит на около двадесет и пет километра широчина и петнадесет километра дълбочина.

Нашата армия започна да отстъпва...”

(изрезка от вестник, без споменаване на автора и на вестника.)

[1] Според чл. 17 на Търновската конституция сключването на съюзи и обявяването на война било право на Народното събрание. Великото народно събрание (9.VI. — 9.VII.1911 г.) променило този текст в смисъл, че царят може да сключва съюзи, без да уведомява Народното събрание. Парламентарните групи на всички буржоазни партии единодушно гласували това изменение на Конституцията. ↑

4.

Дамян Чардаклийски беше свикнал често да го местят от село на село. Така чергарски живееше повече от двадесет години. При Одрин го раниха в дясната ръка, в лакътя, и трябваше да се учи да пише и да се храни с лявата.

Тогава, като срещна пред Султан-Селим джамия д-р Стоянович, той му подхвърли, че е вече „левичар“.

— Това не ме учудва — на свой ред двусмислено каза д-р Стоянович и го попита: — Как смятате, че ще се развива сега вашата тесняшка партия, „класа против класа с дванайсет гласа“? Или може би гласовете за вашите кандидати в следващите избори ще се увеличат?

— Тепърва ще се увеличават! — уверено отвърна Дамян Чардаклийски.

Сега, през есента на тази тежка следвоенна деветнадесета година, той трябваше да гази пак калта на едно доскоро непознато за него село, да диша тежкия дъх на джибри, който се носеше от двете страни на улиците с трънени плетища, и да се чуди как да обяснява на селяните изхода от собственото им тежко положение.

Като инвалид той прекара Междусъюзническата и Европейската война в полските села, дори половин година беше учител в Търново. Преди месец го назначиха в това прибалканско село. Отчаянието, разрухата бяха прекършили хората, имаше много черни забрадки. И тук миналата година беше избухнал женски бунт — както в много търновски села, и тук бе ечала църковната камбана като за пожар, бяха дюдюкали по реквизиционните комисии. Сред завърналите се по домовете си войници имаше неколцина, които идваха от затворите — участвали във войнишки бунтове, те по някаква случайност бяха отървали куршума.

Гладът притискаше селото от всички страни, в много къщи обядваха с варена царевица, а вечеряха с тиква, житото пазеха за посев и ако имаха на софрата си сготвено червено цвекло, бяха доволни.

От селото мнозина ходеха градинари в Русия и тия, които се бяха върнали, разправяха какво ставало там, за земята, която новата власт раздавала на селяните, за червеноармейските отряди.

Вечер, в кръчмата на Йончо, трима бивши войници от 3-а пехотна дружина на 18-и етърски полк един след друг разказваха — като си припомняха все нови и нови подробности, как двеста и осемдесет души от дружината напуснали позициите (на 28 юни миналата година) и тръгнали към Кожух планина. По същото време се вдигнали на бунт и стотина войници от 5-и пехотен дунавски полк.

Повече от два полка били изпратени срещу бунтовниците. Цялата нощ се сражавали. Едни успели да се изплъзнат, други били заловени.

Местните чорбаджии не смееха да се отбиват в кръчмата, защото не се знаеше от коя дума може „да замирише на барут“ — някои от фронтоваците имаха оръжие.

Понякога ставаше дума за „софийския чорбаджия в бейската кула“, но говореха за него по-скоро като за луд, отколкото като за човек, за когото заслужава да се приказва сериозно. Подхвърляха на Йончо, че ако „чорбаджията“ знае да си прави сметка, ще го даде под съд, гдето толкова години му бе ограбвал имота.

Йончо — навъсен петдесетгодишен човек с увиснали мустаци, се преструваше, че не чува какво му говорят.

Дамян Чардаклийски никога не бе се разбирал със селските кръчмари — все ги разобличаваше в експлоатация. Обикновено след две-три седмици те преставаха да му готвят на обед и той се затваряше в училищната стая — на котлон с дървени въглища да си пържи яйца, или да готви някоя от „манджите“, на които ергенският живот го беше научил.

Йончо го отрязва още по-рано — на третия ден. Той дълбоко презираше хора, които влизат в кръчмата и си поръчват само лимонада — като не пиеш, стой си вкъщи. А даскалът отгоре на всичко поучаваше и все намираще кусури — като се почне от селската управа, та се стигне до царя. Истински „чучулист“ — хем гол, хем устат. Сакатата му ръка се люлее заканително, от такъв белязан човек по-добре да стоиш настрана.

Но Дамян Чардаклийски продължаваше да идва в кръчмата и да разказва какво е прочел в „Работнически вестник“ — той единствен в

селото го получаваше и го разтваряше сред мегдана, щом го вземеше от пощаджията.

— В неделя сутринта ще ви изнеса сказка за разпространението на социалистическите идеи в резултат на националните катастрофи — веднъж заяви той.

Но не изтрая до неделата — всяка вечер насъбираше слушатели около голямата маса и Йончо не можеше да му попречи да говори — хората бяха настръхнали, приказките на даскала им падаха като сладък мехлем на душата.

А Дамян Чардаклийски започнеше ли да говори, се захласваше — и онова, което беше дълбоко лично негово, се омесваше с чуждите болки и нещастия, със събитията, които заплитаха хиляди хорски съдби.

Никола Габровски, който през 1903 година при разцеплението на партията бе минал при широките социалисти, през октомври деветстотин и четиринадесета се завърна в редовете на тесняците — писмото му, публикувано в „Работнически вестник“, Дамян Чардаклийски погълна на един дъх. Огорчението, което бе таил в себе си години наред, че един от неговите първоучители в социалистическото учение бе поел по неверен път, сега се замени с дълбоко удовлетворение от собствения си избор — той се бе оказал там, където трябваше да бъде всеки истински марксист. Така и каза на самия Габровски, като се видяха в Търново, след публичното събрание, на което съратникът на Дядото бе говорил „Против военното положение, против реванша и авантюристите“.

Габровски го покани в дома си и до късно двамата разговаряха за промените, които бяха настъпили през последните години.

И сега Дамян Чардаклийски с умиление си спомняше седмичните другарски срещи и вечеринки в тесняшкия клуб в Търново, които винаги започваха със сказка от някой другар за борбите на партията, за международното социалистическо движение или по някой теоретичен въпрос. После имаше литературно-музикална програма и, разбира се, накрая — танци.

Когато през летните ваканции отиваше в София, там, в стария клуб на улица „Цар Симеон“ №116, а след деветстотин и девета година

в новия на улица „Кирил и Методий“ № 64, заварваше същата сърдечна, другарска обстановка. След разцеплението с широките в партията останаха около хиляда и четиристотин души, пръснати из цяла България. В София имаше около петдесетина тесняци. Секретарят на Централния комитет Георги Кирков — Майстора познаваше кажи-речи всички, защото мнозина се водеха на отчет направо към ЦК — бяха в места, където нямаше партийни групи.

Това бе време на задушежни разговори, на спорове, в които взаимното зачитане беше първото условие.

Като говореха за бъдещата революция, всички бяха уверени, че тя ще стане „в най-скоро време“, но на Дамян Чардаклийски се струваше, че той лично няма да я доживее.

Когато Георги Кирков идваше в Търново, тесняците от целия окръг се събираха. Майстора, с неизменното си черно цигаре във формата на пощенски рог, шеговит, усмихнат, подхвърляше реплики, отговаряше на въпросите, които му задаваха, и като го слушаше човек, никак не можеше да си представи как този фин, деликатен, интелигентен човек ще вдигне револвер и ще стреля във врага.

Но водачите стрелят с огнени слова — казваше си Дамян Чардаклийски и виждаше как приведената фигура на Дядото се изправя от трибуната на Петнадесетия конгрес на БРСДП (т. с.) — да заклеймява новата опортюнистическа група на „прогресистите“ и като заклинание да казва:

— Нас ни обвиняват, че сме сектанти. Нека при нашите дребнобуржоазни условия бъдем най-големи сектанти в спазването принципите на социализма!

И думите на Майстора.

— Другари, ние водим борба на три фронта — срещу полицията, срещу буржоазията и срещу общоделските шайки!

Подигравките се сипеха от различни страни:

— Господа „тесни“, на корицата на нашето списание „Ново време“ са нарисувани повече фабрични комини, отколкото в действителност има в България!

— Запазете поне един казанджийски еснаф, за да ви измайстори общите казани!

Но и тези подигравки отминаха. Майстора на свой ред в „Работнически вестник“ стреляше с думи по ония, от другата страна

на барикадата.

(Всъщност барикада Дамян Чардаклийски бе виждал само нарисувана във френското списание „Илюстрасион“.)

... И барикади ще има, и ще стреляме право в лицето на врага. Революцията иде, с всеки изминат ден тя приближава — ето, Русия първа започна, сега е наш ред.

Майстора не дочака идващата революция, той почина от рак след една тежка операция.

В партийния клуб на „Кирил и Методий“ край тялото му на почетна стража стояха по четирима души от младежкото дружество „Спартак“ във виненочервени блузи и черни каскети. Два дни трая поклонението. И Дамян Чардаклийски беше там...

А Двадесет и вторият конгрес се превърна в Първи конгрес на Българската комунистическа партия (т. с.)

Тия две букви (т. с.) бяха мили на всички ония, които изтърпяха толкова много, за да видят как силата на партията се увеличава.

Свикнал, като говори за социалистическото движение и по „голямата политика“, да има опоненти, Дамян Чардаклийски се чувстваше неудобно — селяните го слушаха мълчаливо, дори въпроси не му задаваха — като че ли чакаха накрая с няколко думи да им каже какво трябва да правят, за да се измъкнат от тежкото положение. В новата програма на партията съвсем ясно бяха определени целите на освободителната борба — социалистическа съветска република, всенародна милиция и червена армия, експроприация и социализация на средствата за производство и размяна, всестранна защита на труда на работниците и на малоимотните и още много... За достигането на тия цели ще бъдат употребени всички средства — от масовата политическа стачка до въоръженото въстание.

Като четеш програмата е едно, като видиш обаче вперени в тебе очи на хора, готови за действие, е съвсем друго.

Стачките в Сливен и Русе само преди няколко месеца, през юни, бяха потушени с полиция и войска, но стачката в Перник успя —

участваха всички работници и още на втория ден управлението на мините прие условията на стачниците.

Масовата протестна акция, проведена в цялата страна на 27 юли, изплаши управниците. Десет дни преди това „Работнически вестник“ бе спрян, полицията и войската бяха в бойна готовност. В самия ден на акцията по улиците на столицата и на големите градове се движеха усилен патрули, на кръстопътищата и по ключови позиции бяха поставели картечници и минохвъргачки.

И все пак манифестации и митинги разтърсиха България — не само в градовете, но и по селата се чува гневните протести против „предателската и кървава политика“, против „гледа, скъпотията и разрухата“.

Ами сега — какво ще предприемем?

До всички свои членове и съмишленици, демобилизирани от армията, още миналата година Централният комитет на партията изпрати окръжно „да застанат начело на борбата на масите“.

Окръжното звучеше като лично писмо до всеки партиец-тесняк:

„Събитията се развиват така, че вашата военна демобилизация трябва да бъде последвана от вашата партийна социалистическа мобилизация.“

За тия, които живееха в градовете и членуваха в непрекъснато увеличаващите се организации, беше много по-лесно — там имаше опитни ръководители — адвокати, лекари, учители, мнозина от които завършили в европейски университети, отдавнашни марксисти; те и с Централния комитет редовно поддържаха връзка. А Дамян Чардаклийски — самострък-социалист ту в едно, ту в друго село, със закъснение научаваше партийните новини и трудно се ориентираше. Сега не знаеше как точно трябва да се прилага на село призивът на ЦК „да застане начело на борбата на масите“.

През военните години животът поскъпна петнадесет-двадесет пъти, данъците бяха увеличени петорно, а работническите и чиновническите заплати бяха повишени едва четири-пет пъти. Селяните гладуваха, нямаше зърно за посев...

Как трябва да се постъпи сега?

„Начело на борбата на масите...“

Смутът в мислите става смут и в думите — и селяните усещат това, един по един започват да си отиват. И за да ги задържи, да се върне пак напрегнатата тишина край дългата нерендосана маса, Дамян Чардаклийски използва едно изпитано средство — „смешилата“ на Майстора — изрезки от „Работнически вестник“, които носеше сгънати в един плик.

— Чакайте сега да ви науча малко на политическа зоология... Знаете ли какво е либерал? — и на светлината на примигващата газена лампа, окачена в средата на кръчмата, той зачете: — „Либералът е едно твърде грабливо животно от рода на чакалите. Либералът е покрит с гъста остра козина, цветът на която се сменява според времето; ако е вързан на ясли, макар и празни, тя е черна като смола, ударят ли му пръта, тя става по-бяла от памука...“

— Че нал' на либералите им удариха веки пръта! — обади се един от слушателите.

— Сега други са на власт.

— ... Стамболийски с народниците и Данев, дето продаде Силистра.

— Ще се сритат, няма да я карат дълго. Стамболийски го пуснаха от затвора да спасява положението.

Селяните се разприказваха, неподвижните лица се оживиха, във въздуха се понесоха гърлени гласове:

— Да видим кой ще подпише мирния договор.

— Стамболийски няма да ни продаде!

— То други ни продадоха...

Дамян Чардаклийски сега на свой ред мълчеше. Не можеше да повярва, че това са същите ония селяни, които допреди малко с такова внимание го слушаха и които — тогава той беше уверен — по един негов призив са готови да се втурнат там, където ги поведе. С внезапно прозрение той разбра: те се досещаха какво става в София и всеки от тях си има свое мнение за събитията. Да, те първо те изслушват, за да научат каквото могат от тебе и да ти преценят ума, и после си казват думата.

От напрежение и от едва прикрито смущение той чак се изпоти.

Не са, не са същите селяни, които с гайди и кавали тръгнаха на война срещу Турция.

— Трябва на съд да отидат погромджиите!

— Стамболийски нал' им се заканва, ще видим какво ще направи.

— Сички, дето ни затриха здравето и разсипаха България, заслужават да им сложат главите на дръвника.

— Толкоз хора измряха...

Дамян Чардаклийски опита да се намеси в общия разговор:

— Един от тия погромджии се е укрил в бейската кула. С оръжие ни заплашва...

— За господин Стоянович ли казваш? — обърна се към учителя някакъв селянин с втренчен поглед.

— За кого другиго... — отговори му кръчмаринът Йончо, който през цялото време бе стоял прав в ъгъла и внимателно бе следил разговора. — Ама ти, даскале — с нескрита омраза продължи той, — не се меси на чуждо място. Господин Стоянович се е родил през две села оттук, той с всичките си кусури е наш. А тебе никой не те знае откъде се довлече.

Йончо отдавна не беше говорил толкова много на един дъх и се ядоса на себе си. Обърна се и отиде при тезгяха да подрежда шишетата и оканиците.

В това време от съседната маса се надигна Юсеин Герджика. Никой не му бе обърнал внимание, докато той бе седял и чакал жената на Йончо да приготви вечерята за чорбаджията.

Той нагласи двата големи ножа в силяхлъка си, метна на рамо ловджийската си пушка и като взе от тезгяха двете котелки с яденето, хвърли към дългата маса презрителен поглед:

— Не закачайте Истояна...

И с крак отвори вратата.

5.

Герджика защо стърчи до огнището?

А, да, донесе му яденето. И му каза какво говорели ония долу, в кръчмата. Корабът заседна на подводна скала, а мишките едва сега се сетиха, че капитанът и ония „от горната палуба“ ги водеха в погрешна посока.

Но ония, „от горната палуба“, са виновни не само пред „широките народни маси“, виновни са и един пред друг — за взаимните лъжи, измами, подлости и най-вече за неспазването на „правилата на играта“, които тук, на Балканите, изглежда, никога няма да бъдат прилагани.

— Правила на играта, ха! — високо произнесе той и Герджика трепна:

— Какво рече, ефендимис?

— Нищо, нищо — усмихна се д-р Стоянович, както седеше по турски, с подвити крака в края на миндера.

Помисли си какво ли ще отговори Герджика, ако го запита за нещо „философски абстрактно“.

И заговори на оня турски, който бе учил в Цариград и който караше Герджика да го гледа с още по-голямо уважение, защото така приказваха само големите аги.

— Какво ще кажеш, Герджикоолу, за свободата и може ли да има между хората равенство и братство?

— Хуриет, адалет, мусават... — като всеки недочуващ високо повтори старецът.

Той още продължаваше да стои до огнището, съвсем близо до вратата, а д-р Стоянович не се досещаше да го покани да седне. И оттам, с ръка на гърдите, като истински уважаващ господаря си гавазин, той стори темане.

— Не е за моя акъл, ефендимис, туй, което ме питаш. Всеки не е достоен за свобода, макар че като се раждаме, всички сме еднакви...

— Чакай, чакай — оживи се д-р Стоянович. — Ти като че ли си чел Русо! — Той разтвори малкото томче, което бе прелиствал

следобеда, и от френски преведе направо на турски: — „Човек се ражда свободен, но навсякъде е във вериги. Свободен се мисли господарят на другите, но той е повече роб, отколкото те.“

— Туй трябва чорбаджия да го е писал...

— Защо?

— Оправдава се... Вързаният човек не може никому да стори зло. Има някои, гдето вдигат гюрултия — ръцете ми, казва, са свързани, защо се оплаквате от мен? А пък те са вързани с копринен конец...

Д-р Стоянович чак се приповдигна от миндера. Не можеше да схване какво му говори старият турчин, първи път го чуваше да изрича иносказателни слова, знаеше го само като ловджия, глава на многолюдно семейство — имаше вече правнуци. Как се бяха появили в него такива мисли — за прехвърлянето на вината, за отговорността... Да, наистина отношенията на хората са отношения на прехвърляне на вината. Никой не желае да се признае за виновен, всеки търси някакво оправдание. Светът се крепи на условности и една от тях е, че от двама души — единият, от многото — един или неколцина ще трябва да отговарят за неясното бъдеще — дали ще стане онова, на което всички се надяват... Или за миналото, с всичките му тежести, недомислия и неразбории — кой е виновен, че е станало тъкмо така, а не някак по-добре или много добре? И ако се намери някой да каже: „Доверете ми се, откажете се от своето собствено «Аз», приемете безличното «Ние» — АЗЪТ съм само Аз, и Аз ви обещавам благоденствие, душевно спокойствие, безметежно битие. Ако не ви го осигуря — разпнете ме. Но ако всичко се сбъдне така, както ви казвам — тогава ще викате «осанна!» и ще паднете в нозете ми, отрекли своята воля, притихнали като безсловесни твари...“.

— Ефендимис, лошо ли ти е? — долетя отнякъде гласът на Герджика.

— Дай ми малко вода, Герджик...

Старецът се огледа за голямата стомна, която всяка заран пълнеше със студена вода от кладенчето в близкото дере, но първо видя празното шише, което снощи бе донесъл пълно със сливовица.

Той нищо не каза, само поклати глава, намери стомната и я подаде на „Истояна“. Герджика по свой начин беше привързан към него — рядко го беше виждал и винаги му се струваше, че този човек

ще свърши зле. Очите му го издаваха — очи, които блуждаят. И заради това свое предчувствие, заради добрините, които „чорбаджията“ му правеше, като му осигуряваше старините, той сега се грижеше за него като за близък човек.

Д-р Стоянович не пи от стомната. Напълни шепа и си наплиска лицето — така, както седеше по турски на дивана. Старецът отиде при него, взе стомната, за да му полее.

Д-р Стоянович го погледна усмихнат, подложи шепа, но този път не плисна водата към лицето си. Притискаше шепите си със стиснати пръсти, мъчеше се да задържи колкото може по-дълго време водата — но капките неуловимо изтичаха и водата все намаляваше и намаляваше, докато по пръстите и дланите му остана само влага.

И със замъглено съзнание, с мисли, заплетени от онова, което вече няколко дни безредно четеше — Библията, Русо, Доде и Шекспир, той се запита сам: Кой може да задържи дните ни да не си отиват? Не изтичат ли и те така? Колкото повече се стремим да спрем времето, толкова по-бързо то отлита и ни приближава към Смъртта...

Но на сутринта в съзнанието му нямаше и следа от снощните мисли, есенният ден бе ясен и топъл, с прохладен ветреца, който тихичко свличаше сухите листи от клоните, и д-р Стоянович посрещна Герджика с думите:

— Ходи ли ти се до Търново?

— Щом трябва, ефендимис...

— Ще предадеш много важно писмо на една госпожа. Лично на нея, на никой друг! Ако я няма, ще го върнеш.

— Разбрах, ефендимис...

— Ето ти пари. На това листче съм написал какво да вземеш. Всеки бакалин ще го разбере.

— Кога да тръгна, ефендимис?

— Още сега!

Д-р Стоянович сам се учуди на желанието си — онова, което две седмици се бе колебал да направи, сега искаше да стане колкото може по-скоро...

... Като охлювите — едни залепнали за листата, други запъплили към края на гората.

Охлювът носи всичко на себе си... и в себе си.

Да пъплиш едва-едва и все пак да стигнеш там, където си решил да отидеш...

Да потискаш в себе си болката, която сам си си причинил — и в движението към една малка светла точка, която измисляш, да не се чувстваш толкова самотен, толкова отчаян...

... Както в мига на залеза, когато всякаква светлина бавно угасва; както в оня ден, когато разбра, че тя е заминала, без да му се обади.

(Но това беше много отдавна — преди повече от десет години. А сега сама го търсеше — беше му изпратила писмо до министерството, тъкмо когато той, подал оставка, оформяше с документи „де факто“ своя развод — оставяше на жена си половината от имотите си, осигуряваше я за два живота и стягаше куфарите си за тук. Интересно, и жена му, и тя бяха Елеонори, само че на жена си той никога не казваше Нора, наричаше я с пълното ѝ име или въобще без име, само с едно „ма шер“.)

Къде бе потулил писмото?

Скри го не за друго, а за да не си спомня за нея. Бягаше от всичко, от всякакви ангажименти.

... Някога я бе обичал — и не скри от нея това. Дори се опита да ѝ обясни защо, но от обяснението му нищо не излезе. Не можеше да каже, че се е възхитил от ума ѝ. Тя не беше и блестяща красавица — красивите жени привличат и плашат едновременно — предчувстваме, че дълго не можем да ги задържим. По-скоро го бе привлякло в нея закачливият, игрив характер, внезапната доверчивост и внезапното отдалечаване — пеперуда, която радва с капризния си бяг, едно пъстро видение, едно слънчево петно, което може да те заслепи за миг и после, когато изчезне, дълго да го чакаш, да страдаш и да чакаш...

Но за всичко това се иска да бъдеш великодушен, да можеш да прощаваш чуждите грешки и слабости, а не да злорадстваш от тях.

Писмото ѝ издаваше голяма тревога, страх от бъдещето и от нещо, което тя искаше „на всяка цена да довери“. Припомни си — бе

го сложил в папката с документи. Отиде, отвори по-малкия куфар и го взе. Ето...

Без обръщение, само отгоре бе отбелязала „Велико Търново“.

Останах съвсем сама.

Имам нужда от теб!

Обичам, затова съм смела... и ще ти кажа още много,
много неща, за които ти никога не си подозирал.

Пиши и аз ще дойда!

Но от София той не ѝ се обади. Прекалено много бе зает със себе си. А и предполагаше какво е станало — знаеше, че мъжът ѝ е умрял — ходил като държавен доставчик на Южния фронт, там заболял от холера. Когато се запознаха, тя беше „към тридесетте“, сега е „някъде между тридесет и четиридесет години“. Нямахме деца, нямаше братя и сестри, а майка ѝ и баща ѝ бяха починали отдавна. В София покойният ѝ съпруг беше купил голяма, богато наредена къща. Но това беше още преди войните — толкова отдавна...

В столицата едва зачеваше „великосветски живот“. Придворната дама г-жа Мария Петрова-Чомакова всеки четвъртък канеше в дома си млади чуждестранни и по някой от нашите дипломати. Говореше се на изискан френски — за музика, литература и живопис.

Домакинята сама беше „художница“ — рисуваше романтични замъци, езера с ладии и алпийски къщички.

Г-жа Султана Рачо Петрова всяка събота вечер събираше легационни чиновници, надеждни български политици от младото поколение, с европейско образование. Там човек можеше да научи последните дворцови новини, да послуша музика в концертната зала — френски и руски дуети и терцети, изпълнявани от г-жа Петрова и двете ѝ дъщери, акомпанирани от г-жа Мара Черен.

В сравнение с тези дами, с кръговете около тях, амбицията на „търновлийката“ (която говореше един колежански френски и имаше два семестъра в Париж) да покаже блясък означаваше всъщност да покаже само богатството си и нищо повече. И софийските висши

кръгове не закъсняха да ѝ отмъстят — един добре подготвен скандал с някакъв млад австрийски дипломат, който бе раздухан по вестниците. И „Елеонора Търновска“, както насмешливо я наричаха, сама се оттегли — отиде си в старата столица, където можеше да бъде първа в града.

Тогава д-р Стоянович, пренебрегнат от „търновлийката“, бе ехидствал — така ѝ се пада, чукнаха я по носа, да си върви там, при оня търговски тулуп и да гледа завоите на Янтра...

Сега я викаше.

Ще дойде — беше уверен той, — щом първа протяга ръка, ще дойде. Но защо се бави? Вече мръква... Един ден е достатъчен на Герджика да отиде с коня и да се върне.

Нощта настъпи, а по пътя откъм селото не се появяваше никой...

На другия ден, към обед, когато д-р Стоянович тършуваше из долапите в долния кат за ядене и беше изпил на гладен стомах доста ракия, по пътя откъм селото се разнесе ритмично пеене на звънчета.

През тоя звън прокънтяха копита, чу се познат глас и като отвори тежката врата, той видя как Герджика лети към кулата да изпревари файтона, който едва се бе показал на стръмнината.

Конят се изправи на задни крака и размаха предни копита в поздрав към „чорбаджията“ — така някога, на млади години, Герджика бе правил „селям“ на последния бей-владетел на кулата.

Д-р Стоянович махна с ръка, усмихна се доволно.

Файтонът приближаваше, звънчетата се чуваха още по-силно.

Вече се виждаше женска фигура над сгънатия гюрук — беше тя, съвсем сама, с някаква особена висока шапка.

Преди години той би затичал, би размахал ръце съвсем като хлапак — така го бе замаяла тогава. Сега хладнокръвно чакаше файтонът да спре при кулата. Дори имаше време да огледа тоалета си — беше в спортния костюм от шотландско каре, с който пристигна. Трябваше само да попритегне възела на вратовръзката и да приглади с ръце косите си.

Файтонджията опъна няколко камшика по широките гърбове на конете, за да вземат на един дъх последната стръмнина — и само след няколко минути се разнесе едно силно „тпру-у-у!“.

Нора се изправи във фойтона — тънка, стройна като момиче, с малък, стегнат бюст. Беше с брич и жакет на амазонка, с кокетни жълти ботушки и малък бич в ръка. Над завитите в черен кок коси бе кацнала тъмнозелена шапка, която приличаше на шапките на швейцарските алпийски стрелци, но много по-висока, с вдигната платнена козирка и с перо от глухар отстриани.

„Специален тоалет за изоставени бейски кули“ — усмихна се в себе си той и от тоя миг го завладя иронично настроение към предстоящото „приключение“, което сам бе предизвикал.

— Мадам — церемониално се поклони той и ѝ предложи ръка, — един отшелник ви очаква с разтуптяно сърце...

— Идвам да ви изгоня от вашето имение и да се настаня като рицар-разбойник!

Тя опря пръсти в дланта му и грациозно скочи от горното стъпало. Простря ръце, завъртя се и с висок звънлив глас възкликна:

— Господи, колко е хубаво тук! — и като се обърна към него, престорено сърдито рече: — И се канехте да запазите цялата тази красота само за себе си! На всичко отгоре се наричате отшелник!

— Нали знаете, че няма манастир на лошо място...

Оглеждаше я внимателно и забеляза сенките под очите ѝ, които пудрата не бе успяла да прикрие, видя и колко нервни са пръстите ѝ — малкият бич минаваше от едната ръка в другата, а раменете ѝ играеха от някакъв напрегнат вътрешен ритъм.

— Плати на фойтонджията и го нахрани — нареди д-р Стоянович на Герджика. — Няма да трябва повече, нека се връща.

— Но аз... — обади се Нора колебливо.

— Ще ви предоставя цял етаж, въпреки че с това ще накърня репутацията си на отшелник — усмихна се той и ѝ предложи ръка.

Тя го улови за лакътя. Беше смутена. Но той я погледна и тя усети някогашното нямо обожаване, с което я гледаше.

— Ще бъда доброволна пленница...

В гласа ѝ нямаше нищо театрално, по-скоро едно внезапно доверяване и едно удивление от самата себе си — че е способна на такава постъпка.

Герджика бе изпълнил всичко съвсем точно — и освен госпожата бе докарал с файтона два големи сандъка — единия с мезелъци от най-голямата търновска бакалия, другия с напитките, купувани по списъка, който чорбаджията му беше дал.

В единия край на приземния етаж бе издълбан дълбок кладенец — водата му не беше вкусна, но затова пък много студена.

Д-р Стоянович сам се зае с „галавечерята“. Сети се най-напред да постави в дървената кофа няколко бутилки шампанско и да я спусне на самото дъно.

Той разтваряше пакетите с ядене и като момък, почувствал се за пръв път без опекунство, с нескривано удоволствие нареждаше масата — едри гръцки маслини, испански консерви с аншоа и сардела, луканка, горнооряховски суджук и пастърма, цяла пита кашкавал и дори едно бурканче чер хайвер.

Герджика раздухваше огъня в голямото огнище, Нора седеше на миндера и слушаше накъсания монолог на домакина.

— Така... суджука ще затоплим на дилаф върху въглените... този хляб е пресен... но има от стария, него ще припека за хайвера... А утре в кръчмата ще ни стотвят кокоша яхния и кокоша чорба по селски, от цяло пиле... Как не се сетих! Долу има един буркан с мариновани гъби, тъкмо за ракията!

Не нареди на стария гавазин да го донесе, а сам се спусна по каменната стълба.

Върна се не само с буркана гъби, но и с шише сливова ракия.

Герджика с едно темане си отиде долу и когато чашите бяха пълни, д-р Стоянович тържествено покани гостенката си:

— Мадам, гонгът вече би за този късен български обед, който е всъщност французки по време... Моля!

Нора само се усмихна — бе съвсем притихнала, кротка, под властта на особеното чувство на уют, което я бе обзело още като влезе в миндерлията стая. Разгорелият се огън хвърляше жълти отблясъци, есенният ден проникваше с разсеяна светлина през високите прозорчета и всичко, което ставаше с нея, ѝ се струваше като нещо нереално.

Д-р Стоянович ѝ подаде едната чаша. Тя отиде при него, пое чашата — пръстите им се докоснаха и бързо се отдалечиха. Тя го погледна с чист, ясен поглед и тихичко рече:

— За твое здраве, Етиєн... За наше здраве!

— И за всичко онова, което ни сближава! — също тъй тихо каза той, сепнат от нейното интимно „ти“ и от обръщението „Етиєн“. Никой не го беше наричал така...

... И никоя жена не беше така потръпвала в ръцете му.

Тя като че търсеше защита от нещо, което иска да я унищожи, но след такива мигове идваше някакво особено опомняне и гласът ѝ почваше да звучи заповеднически. Думите нямаха никакво значение. Звуците бяха всичко — те изразяваха и болка, и сладост, и забрава, и внезапно сепване, което бързо преминаваше в опиянение...

— Трябваше отдавна да се разделиш с жена си.

— Да... Но човек свиква с лошото като с хроническо заболяване.

— Вие сте толкова различни!

— И все пак, изглежда, сме имали нещо общо, за да се търпим толкова години...

— Не виждам какво може да е то. Ние, жените, обичаме онези мъже, които сами се уважават. А ти може би прекалено много се издигаш в собствените си очи... и имаш нужда от обожание... от съвсем малко обожание.

— Никога не съм мислил за това... Но за моя неплоден брак...

— И моят беше неплоден — по моя вина.

— Не говоря за нечия вина. Искрах друго да ти кажа — когато двама души непрекъснато си търсят слабостите, неуважението става „принцип“ в отношенията им. Убедих се, че само желанието да се откриват в партньора положителни качества сближава и заздравява отношенията в семейството.

— Да... Толкова често се чуват обвинения — „ти си такъв и такъв“ и „ти си такава и такава“... Но и двамата не сме ли прекалено разсъдъчни? Етиєн...

— Не сме, никак не сме...

Кокошата яхния беше толкова вкусна, че Нора се смееше на лакомията си. Йончо Кръчмарина бе изпратил една дамаджана памидово вино — тънко, пивко, с разхлаждаща тръпчива жилка.

Пиеха от една голяма чаша, подред, така не можеше да се разбере кой колко изпива, и той се учудваше, че тя пие почти наравно с него. Но имаше много неща, които вече втори ден го удивляваха, и по-добре бе да приема всичко като едно „естествено състояние“ — така си казваше сам.

— Искаш ли малко да излезем? — попита я той.

— Защо?

— Питаш като дете — засмя се той, — на такива въпроси най-трудно се отговаря.

— Етиен... толкова ми е хубаво тук... ела... ела ми кажи какво нещо е любовта!

— Ти ми кажи!

— Не, ти! Ти си толкова умен... Никога няма да ми омръзнеш.

— Още е рано да си омръзваме един на друг... Но ти ме питаш като на изпит — и аз ще ти отговоря като добросъвестен студент, с цитати на авторитети... Например Хайне, който казва, че любовта е „зъбобол в сърцето“.

— Да? — учудено изви глас тя. — Не ми харесва... Не те питах за чужди мнения, а ти какво чувстваш!

Тя го гледаше с очакване и той, внезапно отрезнял, осъзна, че нищо не може да отговори.

— ... Тогава аз ще ти кажа, защото го изпитвам за пръв път... Не се усмихвай! Още в онова писмо ти казах, че любовта ми дава смелост. Любовта е... нещо, което не може да се скрие, аз поне не мога да я скрия. И не мисля само за себе си, даже забравям за себе си... и ми се иска никога да не се разделяме!

И го прегърна силно.

И все пак излязоха да се разходят.

Вън ги посрещна замислен есенен ден, с бледо, тъжно слънце, което светеше, но не топлеше.

Беше тихо.

До кулата растеше стара липа — листите ѝ бяха окапали и слабият ветрец едва-едва раздвижваше оголените клони.

Дълбоко спокойствие обгръщаше всичко — гористите склонове, синкавите вериги на планината, небето със сиво-бели, надвиснали като гроздове облаци.

Те вървяха през поляната към притихналата гора и сами бяха притихнали, заловени за ръце като деца.

Гората се разтвори пред тях с един широк коловоз, целия засипан с окапала шума.

Като се върнаха в миндерлията стая, седнаха на трикраки столчета край огнището и той започна да ѝ говори за последните години от своя живот.

В правилата на доброто възпитание (така го бяха учили в колежа, така сам той в Париж се бе доусъвършенствал) влизаше изискването „да се правят жестове“ — от дребния „пурбоар“, просташки наричан в Ориента „бакшиш“, до благодения, които оставят тайни следи.

Богат адвокат, французин по дух и маниери — както го бе характеризирал един вестник по повод участието му като защитник в някакъв шумен процес, той живееше с широка ръка и обичаше „да помага на страдащите и нещастните“ (негов израз).

Изглежда, не бе забелязал много подробности — а и да ги бе забелязвал, те не биха го заинтригували тогава.

Когато си с добро обществено положение, към тебе по най-различни начини се присламчват хора, които искат на всяка цена да ти станат приятели — а всъщност користта им е едва прикрита. Затова в зрялата възраст всяко ново познанство носи нови рискове. Най-добре е да се върнеш към приятелите си от младите години, тогава, когато материалните интереси не са определящи в отношенията между хората, или поне не така, както се проявяват по-късно, когато животът с вечните си нужди изкривява характерите...

Но неговите приятели от онова време бяха пръснати из Турската империя и в цяла Франция — само си пращаха новогодишни честитки...

Всичко това той ѝ разказваше безстрастно, с хладен глас. И наистина в тия минути онази промяна, която беше станала с него за

близо три десетилетия — и за която говореше, като че ли четеше съдебен протокол — на самия него му звучеше като разказ за чужд живот.

(Толкова ли много се беше отдалечил сам от себе си? Или вече собственият му живот така му е опротивял, че изминатият път го отвращаваше?)

Нора мълчаливо го слушаше — тя беше добър слушател, не задаваше въпроси, а в същото време погледът ѝ излъчваше разбиране и съчувствие.

И той продължи да говори — вече за това, как бе направил голямата кариера, заради която толкова много хора му завиждаха. Цял живот се бе мъчил да бъде независим, партийните борби го изпълваха с отвращение, партизанщината е най-голямата язва на страната. Като дойде на власт една партия или няколко „коалирани“ партии, цялата администрация се сменя — от президент-министъра до селските пъдари. И докато са на власт, лозунгът им е един: „Да грабим колкото можем повече, за да имаме после, когато сме в опозиция“. Истинска мръсотия! А уж живеем в Европа, уж имаме хора, които са чели Русо и Монтескьо. Дори в Турската империя е било по-добре — там унищожавали пашите и везирите само когато ги обвинявали в антидържавно престъпление, а не като у нас — само за това, че си в еди-коя си партия или дори в еди-коя си „тайфа“, а не в друга...

Започна да ѝ разказва и за Начевич — че не е такъв, какъвто го смятат, че е един дълбоко нещастен човек. През тринадесета година, след първия погром, дворецът се сети за него — и той, шестдесет и осем годишният пенсионер, отиде в Цариград да търси разбирателство с турското правителство — там имаше стари приятели. Начевич живеел съвсем усамотено, само всеки петък у него се събирал един кръжец от близки хора. Той, д-р Стоянович, не бил в този кръжец, но от време на време посещавал стария политик. За него Начевич си оставал загадка... Не, не е Велзевул, както го наричат враговете му и както самият той веднъж се бе назвал пред него. Виновен ли е, че като момче двама йезуитски свещеници са го отвели от семейството му и са го тикнали по път, избран от тях? Може би Начевич едва в старостта си е разбрал, че е живял всъщност един чужд живот, че едва в последните си дни може да прояви своето собствено „аз“ — и той пишел морализаторски статии в младежкия християнски печат. Живеел само с

пенсията си и в деня на получаването ѝ при него се струпвали различни попове — православни, католически, понякога дори протестантски, всички молели за благотворителни цели и той им раздавал половината от онова, което получавал, за да преживее до следващия месец в оскъдица.

(Но защо ѝ разказваше всичко това? Какво я интересуваше нея някакъв стар, забравен политик? Той добре съзнаваше, че през цялото време не може да се освободи от преценката на Начевич за него „вие сте блестяща посредственост“ — и тъкмо това би искал с някого да сподели, да се оправдае, че, напротив — той има изключителни качества, но това изостанало българско общество, тия мръсни нашенски нрави са виновни, загдето не може да покаже на какво е способен. Да, той няма никаква вина... И никак не е посредствен...)

При онзи съдбоносен разговор с Начевич той го излъга, че има „девиз“ — тогава бе импровизирал, припомнил си бе казаното от младия Славейков („Всичко е сън в съня...“).

В ония години позираше и пред себе си — имаше нужда от „красиви думи и красиви жестове“ — а сега навсякъде търсеше свещената голота на истината. (Чий беше този израз?)

Сън в съня... Всичко е илюзия, игра на сенки, променливи ветрове, стъпки, които се отдалечават... и отиват в Нищото.

Тя едва дочака той да спре да говори и на свой ред започна с онова, което я измъчваше — операцията, която ѝ предстои. Още преди войните в Париж ѝ направили операция на доброкачествен тумор в гърдите. Сега не чувствала никакви болки, но лекарите ѝ казвали, че мястото тогава не било изчистено добре и трябва да отиде колкото може по-скоро в Париж, при същия хирург — един от най-добрите парижки хирурзи. Операцията не е много болезнена, но сега, когато е съвсем сама, тя няма с кого да споделя всичко това и най-важното — Търново ѝ омръзнало, тия войни изтормозиха всички, а тя е много богата, мъжът ѝ като предвидлив човек бе вложил по-голямата част от парите си в швейцарски банки.

— По-скоро двамата да заминем за Париж!

Той я изслуша, без да я прекъсва.

Усещаше как нещо в него умира... И последната заблуда се разсейваше — думите за голяма обич, трескавите прегръдки.

— Кажи, нали ще дойдеш с мен?

Той да отиде с нея, а не тя да бъде с него.

Ето, това вече е брейкдаун, за това говореше Радко Радославов — най-напред лъжливо бягство, после лъжлива обич.

Прекършване, пречупване... без искрица светлина пред тебе, без мисъл как ще живее сега...

Нора повече не го попита дали ще тръгне с нея — бе разбрала, че този разговор приключва всичко между тях и че трябва колкото може по-скоро да си върви.

По-скоро, още днес, още сега!

Грабна вълнения си жакет и затича надолу по стълбата.

През тази нощ, съвсем сам в миндерлията стая, той сънува един от натрапчивите си сънища, след които се събуждаше с разтуптяно сърце — бягаше през угари и стърнища, препъваше се в някакви сухи буци и чуваше запъхтяното се дишане; ловеше се в хлъзгави стебла, с всички сили се държеше в тях, за да не падне в зиналите под него пропасти...

На сутринта сам си направи голямо горчиво кафе и като се качи на най-горния кат на кулата, съвсем делово започна да разглежда поставените в прорезите пушки.

Три белгийски — различни калибри „Пипер“, две „Круп“ и любимата му френска пушка — лека, с красиво изрязан приклад — той се сепна, като се сети, че я наричат „Сент-Етиєн“.

Стоян беше станал Стефан, Стефан — Етиєн... Логиката на Нора.

Логика?

Защо винаги търси логика в този объркан живот? Държави с вековно минало се сгромолясаха, цели народи се гърчат в агония, а той иска да прилага формули от древноримското право...

И пак посегна към „Сент-Етиєн“ — неговия ловджийски талисман.

Привечер по пътя откъм селото се появиха двама души и той взе една от пушките.

Знаеше, че нито една сачма няма да стигне до тях, но нали бе решил никого да не пусне при себе си. Спокойно насочи пушката и стреля два пъти подред.

Да се махат, да си вървят там, откъдето са дошли, да го оставят на мира!

Но бай Михал нямаше никакво намерение да си отива. Беше тръгнал от другия край на окръга, за да се срещне с д-р Стоянович — като стари познати, като хора, които винаги взаимно са се уважавали. И това, че докторът стреля към него, никак не го засегна. Побъркал се е човекът. А той дойде тук не само на гости, ами и на лов — отдавна не бе идвал в Балкана. Омръзнаха му доловете и стърнищата в равнината.

Бе повел и Савичката — да забрави поне за малко земетресенията и да се поразтършува отново като иманяр, нали толкова години бълнуваше за богатството на Бойчо войвода.

Като изтрещяха двата изстрела от кулата, Савичката мигом залегна, скри си главата в изсушената трева и завика:

— Лягай, Михале, че ни избиха!

— Ами! До утре да стреля, нищо няма да ни направи. Я по-добре ставай да насъберем съчки за огън. Тук ще ноцуваме.

— Ще има земетресение, Михале...

— Ти си по земетресенията. Аз ще спя.

На огъня припекоха сланина, пийнаха ракия, после разкършиха една варена кокошка — хапнаха добре и тъкмо се канеха да лягат на насъбраната шума, завити в кожусите си, откъм кулата пак се разнесе изстрел.

— Оня съвсем се е побъркал — като се привдигна на лакът, презрително рече бай Михал.

А той пристигна да излее пред доктора душата си — всички ония огорчения, които военните години бяха натрупали в него. Чак в София го търси за това, оттам разбра, че е дошел тук „в дълга отпуска“.

Какво си мислят тия големци? Че като избягат от София, ще се скрият от хората ли?

Ето какво направи „висшето ръководство на нацията“, за което д-р Стоянович му беше говорил в Одрин.

Каква полза, че от това „ръководство“ ще се потърси отговорност? Закараха България в кърсокак, всичко объркаха (а в същото време техните собствени работи вървяха великолепно, напълниха си джобовете) — и сега пак чичо ще опъва кайша.

Откак бай Михал помнеше, никой управник не бе пострадал, като паднеше от власт — гарван гарвану око не вади, тия, които са горе, знаят, че всеки от тях може да отиде долу, и затова вземат мерки падането да не е чак толкова болезнено.

Какво още му бе казал в Одрин д-р Стоянович?

Не беше ли пак за нацията?

Позамисли се малко, припомни си точно думите му: „Съдбата на нацията е сборно понятие“.

И тук докторът грешеше.

„Сборно понятие“ — та това означава да сложим в един куп жалейките по селските порти и новите търговски фирми по градските чаршии, напукания царевичен хляб и белите франзели...

Остава само д-р Стоянович да нарече всички, които не са „от голямото добрутро“, балкански субекти — демек втора категория хора.

На бай Михал вече му е ясно какво означава „балкански субект“.

Така е, като започнат управниците в една държава да делят хората на категории и себе си да поставят над всички.

(За жълтицата, която дължеше на света Марина, той се стараеше да не мисли, при все че и тя му се мярна в ума. Какво да се прави — тихо въздъхна той, — има неща, които сам си знаеш най-добре, тях на никого не можеш да обясниш, защото всеки човек е цял свят, когато е проумял това и си е създал закони, които, без някой да го задължава, самичък си налага...)

Ала не за себе си мислеше сега бай Михал, а за онова, което бе залюляло цяла България — пък в тая България някъде и той със семейството си има свое кътче.

Усеща бай Михал земетресенията, които ще станат — и то не като Савичката, кога играе земята, а когато тръпнат душите на хората, когато се събира сила, която може цяла държава да събори.

(Осемнадесет години по-късно, когато парализиран накара сина си да повика двамата му племенници и те, тримата, го понесоха на ръце към училището, за да гласува за опозиционния кандидат, той пак бе изпълнен от същото чувство — да се чуе думата му, да разберат големците, че народа не можеш да излъжеш — все ще се намери някой да ти каже истината в очите...)

През дните, когато се готвеше за срещата с д-р Стоянович, той бе съчинил цяла обвинителна реч — като не може да я произнесе в Народното събрание, поне да я каже пред един от хората, които бяха объркали съдбините на България.

Сега, край огъня, той забрави онова, което бе наумил, бе останал в съзнанието му само един вик на болка и огорчение:

— Какво правите бре, хора! Провалихте България! Ние се мъчим селото да управляваме като държава, а вие държавата управлявате, като че ли е някакво село...

Откъм кулата прокънтя още един изстрел и той се отпусна на постелята от суха шума със затаена ругатня и с мисълта, че все ще намери къде да каже какво мисли.

6.

В Търновската окръжна болница настъпи истинска паника — беше неделя, главният лекар го нямаше, а трябваше да приемат в тежко състояние известния д-р Стоянович.

Но главният лекар бе научил за нещастieto и сам дойде.

Самоубийство или нещастен случай?

Целите гърди са набити с едри, вълчи сачми, някои са попаднали и в стомаха.

— Няма да изкара дълго. Месец-два най-много...

Думите на главния лекар скоро стигнаха до санитарките, после ги научи целият град.

Посъвзел се малко, д-р Стоянович помоли да повикат двамата му братя и сестра му, които живееха в Златарица.

Той беше изтърсакът, най-голяма бе сестра му, която вече имаше внуци за женене. Беше се омъжила още на шестнадесет години за един обуцар, който се занимаваше и със земеделие.

Братята му бяха тежки, мълчаливи селяни, които бе почти забравил — през някоя година минаваше през Златарица, раздаваше подаръци на тях и на децата им, канеше ги в София, но нито те, нито някой от рода му го бяха посетили.

Сега сестра му се завайка, като го видя.

— Бре, Стоене, какво е станало с тебе!

— Стана, каквото трябваше да стане! — сухо рече той. — Ти по-добре ми отговори има ли от нашия род някое момиче да ми прислужва. Няма да остана в болницата, казах да ми намерят къща под наем.

— Момиче ли? Има, нашата Дешка, тя хем завърши гимназия и сега работи в Горна Оряховица при един търговец, сметките му прави.

— Ще и дам двойно повече, отколкото получава. Кажи й да дойде още утре.

Къщата беше на чаршията, с две големи стаи — едната към улицата, другата с изглед към реката.

Настаниха го във вътрешната стая.

Дешка беше слабичка, пъргаво момиче. Нито хубава, нито грозна, но много миловидна. Облечена бе в евтина рокличка, с тъмни плитки, завити около главата. Тя още от първата минута нарече д-р Стоянович чичо и той й се усмихна.

— Боли ли те много, чичо?

— И да боли, не можеш ми помогна...

— Ще ти помогна, чичо!

— Благодаря ти, Дешке... — улови я за ръката той, но не я задържа дълго — нямаше сили, пръстите му сами се разтвориха...

... И се видя как, извърнал глава над сгънатия гюрук на файтона, повръща дълго и мъчително. Файтонът продължаваше да върви, водите на Босфора мъртво блестяха и той оставяше една мръсна следа след себе си...

Като охлювите!

Лигавите охлюви — и те оставят следа...

Стъклата на прозорците потрепериха.

— Какво става, Дешке?

— Нищо, чичо. Демонстрация. Железничарите в Горна Оряховица вдигнаха голяма стачка...

— Какво правят тук?

— Тук комунистите са тръгнали с плакарди и червени знамена. Не можах да разбера — против Ньойския договор ли, против нещо друго ли. Ама са много, цялата улица са изпълнили!

Цялата улица — удиви се той, — а преди десетина години им се смееха, че на първомайските демонстрации са девет музиканти — трима манифестанти.

... Ако искам да съм честен човек, трябва да им кажа, че винаги съм ги уважавал. Те единствени знаят какво желаят. Всъщност някога тръгнах към тях... да, към тях... там ми беше мястото. Ето и това момиче е с тях, по очите ѝ личи... Ако Габровски се съгласи да дойде да ме види, ще му кажа, той ще ме разбере... Но тия мръсни времена ме объркаха... Наистина... били са по-тежки времена, но по-подли — не...

И се запита с болка: как стана така, че пропиля целия си живот? Дори и сега му се иска там, в София, да забележат неговото отсъствие. Но защо пак се върти в същия кръг, защо като куче гони опашката си — никак вече не се интересува какво ще говорят за него... И все пак някой ще каже — „той блести с отсъствието си — хора като д-р Стоянович са единици“...

На светлината на залеза покривите на къщите, които се сливаха един с друг и стигаха чак долу до реката, блестяха като златни.

Златни ли са, наистина?

— Дешке, я ме повдигни!

Момичето скочи от стола, до масата, където обикновено седеше и четеше някоя книга.

— Сложи още една възглавница...

— Ето, така ли?

— Така... но не виждам...

— Какво искаш да видиш, чичо?

— Покривите... те... от злато ли са?

— От злато ли? — вгледа се в разширените му очи момичето и сложи ръка на челото му — то пареше под пръстите ѝ.

— ... Защото — с преглъщане каза той, — ако са от злато, да отида там и... нали разбираш, както в нощното гърне... Ха-ха-ха! — лудо се засмя той и започна да хвърля възглавниците по пода.

След няколко дни в софийските вестници се появи кратко съобщение: „Вчера във Велико Търново е бил погребан видният юрист д-р Стоянович. По желание на покойния, вписано в завещанието му, надгробни речи не са били произнесени“.

А в това време стачката на железничарите продължаваше.

И по улиците на стария град все по-често се развяваха червени знамена.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.